

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Факультет (навчально-науковий інститут) історичний

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

До захисту допущено

Кафедрою _____ протокол № _____ від _____

завідувач кафедри _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

« ____ » _____ 2025 р.

Кваліфікаційна робота

здобувача _____ другого (магістерського) _____ рівня вищої освіти
(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

«Збереження та переосмислення історико-культурного ландшафту Одеси під час російсько-української війни (2014–2024 рр.)»

(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація) _____ 032 «Історія та археологія» _____
(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності - за наявності)

Освітня програма _____ Історія та археологія _____
(назва освітньої програми)

Виконавець _____
(підпис)

Ясмін Абуватфа
(ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____
(підпис)

Євген Рачков
(ім'я, прізвище)

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. КОНЦЕПЦІЯ «ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ»	13
РОЗДІЛ II. КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ОДЕСИ ЯК СКЛАДНИК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ	32
РОЗДІЛ III. ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ ОДЕСИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	64
ВИСНОВКИ	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	87

ВСТУП

Актуальність дослідження. Одеса – одне з найбільших міст України, у якому поєднуються промисловий, науковий та культурний потенціали. Вона має унікальне географічне розташування, сполучаючи українські степи та Чорне море. Місто розташоване на Причорноморській низовині, на північно-західному узбережжі Чорного моря, і виконує функції важливого морського порту. Від часу свого заснування Одеса є поліетнічним і поліконфесійним містом. За офіційними даними до війни тут проживали представники понад 130 етнічних груп.

Завдяки згаданим вище особливостям у місті сформувалася унікальна культурна спадщина. Наприклад, широко відомими є одеська архітектура, література, гумор, кухня тощо. У 2023 р. історичний центр Одеси було внесено до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. До недавнього в місті функціонувало понад 30 музеїв і галерей, десятки театрів і кінотеатрів. У новітній період Одеса стала одним із провідних туристично-рекреаційних центрів України, який до початку повномасштабної російської військової агресії щорічно приваблював мільйони туристів. Все це сформувало неповторний історико-культурний ландшафт Одеси, однією з визначальних рис якого є мультикультурна різноманітність.

Слід також відзначити, що історико-культурний ландшафт Одеси є важливим компонентом національної ідентичності та культурної спадщини України. Упродовж 2014–2024 рр., в умовах російсько-української війни та суспільно-політичних трансформацій, процеси збереження й переосмислення культурного простору міста набули особливої актуальності. Одеса стала ареною зіткнення різних пам'яттєвих практик (т.зв. «війни пам'яті»), ідеологічних наративів і урбаністичних стратегій.

Сучасні виклики, пов'язані з повномасштабною російською військовою агресією проти України, ще більше актуалізували потребу в переосмисленні

спадщини, перегляді символічного наповнення міського простору та формуванні нової міської культурної парадигми. Демонтаж пам'ятників імперського й радянського періодів, зміна топоніміки, оновлення музейних експозицій, ревізія бібліотечних фондів тощо істотно вплинули на трансформацію історико-культурного ландшафту Одеси. Дослідження цих процесів дає змогу глибше зрозуміти динаміку міської ідентичності, механізми трансформації культурного простору та можливі стратегії збереження унікального історико-культурного ландшафту міста.

Об'єкт дослідження – історико-культурний ландшафт Одеси на сучасному етапі (2014–2024 рр.).

Предмет дослідження – напрями та перспективи збереження та переосмислення історико-культурного ландшафту Одеси на сучасному етапі (2014–2024 рр.).

Хронологічні межі охоплюють період з 2014 р., коли в Україні почались активні процеси національного переосмислення культурного простору внаслідок Єврореволюції (2013–2014 рр.) та початку російсько-української війни, і до 2024 р., що відображає сучасний етап трансформації історико-культурного ландшафту в умовах повномасштабної російської військової агресії проти України. Обрані межі дозволяють простежити ключові напрямки трансформацій історико-культурного ландшафту Одеси, які відбулися протягом останніх 10 років.

Територіальні межі дослідження безпосередньо охоплюють місто Одеса як окрему історико-культурну територію. Особливу увагу було присвячено центральній частині міста, де зосереджені найбільш відомі міські локації, об'єкти культурної спадщини тощо, які неодноразово ставали предметом суспільних дискусій.

Мета дослідження – проаналізувати основні напрями та перспективи збереження та переосмислення історико-культурного ландшафту Одеси на сучасному етапі (2014–2024 рр.).

Для реалізації поставленої мети були сформульовані наступні **завдання**:

- здійснити огляд історіографії досліджуваної теми;
- схарактеризувати концепцію «історико-культурний ландшафт»;
- дослідити культурну спадщину Одеси як складник історико-культурного ландшафту;
- визначити основні напрями та перспективи збереження історико-культурного ландшафту Одеси;
- визначити характерні особливості переосмислення історико-культурного ландшафту Одеси.

Історіографія питання. Як відомо, поняття «культурний ландшафт» широко використовується географами, істориками, соціологами, пам'яткознавцями та представниками інших наукових дисциплін. Показово, що вони послуговуються поняттям культурного ландшафту як методологічним інструментом для дослідження взаємодії культури, простору та людини¹. Крім того, дослідники відзначають, що культурний ландшафт відіграє визначальну роль в організації середовища. Він є неодмінним складником культурної спадщини та може включати різноманітні типи та види культурної спадщини² (споруди (витвори), комплекси (ансамблі), визначні місця; археологічні, історичні, об'єкти монументального мистецтва, об'єкти архітектури, об'єкти містобудування, об'єкти садово-паркового мистецтва, ландшафтні, об'єкти науки і техніки)³.

¹ Див.: Брайченко О. Культурний ландшафт: історія наукового пошуку // Антропология простору: зб. наук. праць та матер. у 4 т. Т. 1: Культурний ландшафт Києва та околиць / Наук.-дослід. ін-т українознавства МОН України; за наук. ред. М. Гримич. Київ: Дуліби, 2017. С. 95-103.

² Див.: Звіряка А. Культурний ландшафт у формуванні території м. Києва // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. Вип. 4. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 227-236.

³ Див.: Закон України «Про охорону культурної спадщини». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 21.10.2025).

Загалом, теоретичним аспектам поняття «культурний ландшафт» присвячено чимало досліджень, насамперед, збірників наукових праць. Наприклад, 2010 р. було видано роботу «Культурний ландшафт: теорія і практика» за редакцією Г. Денисика, в якій міститься чимало суперечливих тверджень щодо трактування цього поняття. Зокрема, складно погодитися з ототожнення понять культурного та антропогенного ландшафтів¹.

Своєю чергою 2017 р. було видано збірник наукових праць «Антропологія простору» під редакцією М. Гримич. Збірник мав стати першим томом чотири(п'яти)томного видання. Водночас на сьогодні надруковано лише перший том, присвячений теоретичним проблемам визначення міського культурного ландшафту та дослідженню історико-культурного ландшафту різних міст, передусім, Києва².

Ще одним виданням, присвяченим теоретичним аспектам поняття культурного ландшафту та особливостям його застосування для просторових досліджень, слугує збірник матеріалів конференції «Культурний ландшафт як географічний феномен», яка відбулася у 2021 р. у м. Чернівці. У роботі розглядаються актуальні проблеми інтерпретацій культурного ландшафту, який ототожнюється з природним та антропогенним ландшафтом³.

Сьогодні існує чимало досліджень, присвячених окремим складникам історико-культурних ландшафтів міст України. Зокрема, трансформацію культурно-символічного простору Одеси в контексті студій пам'яті розглянуто у колективній монографії «Політика і пам'ять. Дніпро–Запоріжжя–Одеса–Харків. Від 1990-х до сьогодні» за редакцією Г. Касьянова⁴. Крім того, аналізу символічних просторів і культурних ландшафтів великих міст Південної та

¹ Культурний ландшафт: теорія і практика: збірник наукових праць / Ред. Г. І. Денисик. Вінниця: б. и., 2010. 204 с.

² Антропологія простору: зб. наук. праць та матер. у 4 т. Т. 1: Культурний ландшафт Києва та околиць / Наук.-дослід. ін-т українознавства МОН України; за наук. ред. М. Гримич. Київ: Дуліби, 2016. 316 с.

³ Культурний ландшафт як географічний феномен: Матеріали міжнар. наук. конф. (23-25 вересня, 2021). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т., 2021. 140 с.

⁴ Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса-Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 240 с.

Східної України, зокрема Одеси, присвячено працю «У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу» за редакцією В. Кравченка та С. Посохова. Кілька текстів колективної монографії безпосередньо стосуються Одеси, зокрема питань відображення образу міста в художній літературі та репрезентації міської міфології в «підприємстві пам'яті»¹.

Чимало досліджень присвячено окремим складникам історико-культурного ландшафту Одеси, зокрема міській культурній спадщині. Визначальною особливістю більшості таких праць є наголошення на значенні поліетнічного чинника у формуванні історико-культурного ландшафту міста, передусім на внеску представників різних етноконфесійних громад Одеси у становлення та трансформацію її архітектурного обличчя². Окремі дослідження присвячені монументальним місцям пам'яті в Одесі³, а також візуальним дослідженням культурно-символічного міського простору⁴. Звичайно, існує низка праць з історії етноконфесійних громад Одеси, зокрема єврейської, болгарської, грецької тощо. Дослідженню культурного ландшафту Одеси, враховуючи мультикультурний характер міста, присвячено монографію Т. Richardson «Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine»⁵. Крім того, існує чимало досліджень історії становлення та подальшого розвитку Одеси, зокрема з урахуванням містобудівного і туристичного аспектів⁶.

¹ У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / Заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. Харків: Видавництво Точка, 2021. 564 с.

² Див., наприклад: Тимофієнко В. І. Відродження Одеси. Архітектура повоєнного десятиріччя. Київ: Музична Україна, 2006. 484 с.; Брами Одеси: каталог / Упоряд. О. М. Луговий; ред. Л. Л. Сауленко. Одеса: ФОП «Фрідман О. С.», 2010. 338 с.; Odessa Baiconies: каталог / Рук. авт. кол. О. М. Луговой; вст. ст. А. В. Дорошенко; пер. з англ. І. Хвиля, Grinshpan Liydmila; фото А. Фрідман. Одеса: ФЛП «А. С. Фрідман», 2012. XII, 249 с.

³ Див., наприклад: Odessa New Monuments, Memorial Plaques and Buildings: альбом / Авт. текст. О. Губарь; фото І. А. Череватенко. Одеса: Оптимум, 2004. 136 с.

⁴ Див., наприклад: Одеса: фотоальбом / Упоряд. та авт. фотозйомка Є. А. Дерлеменко, В. Б. Концевич. Київ: Спалах, 1994. 240 с.; Одеса: фотоальбом-путівник / Упор. А. Вознюк, І. Поляков; фото І. Поляков. Одеса: Астропринт: Альфа, 2002. 116 с.

⁵ Richardson T. Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine. Toronto: University of Toronto Press, 2008. 280 pp.

⁶ Історія Одеси / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Одеська обласна державна адміністрація, Одеська міська рада; гол. редкол. В. Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. 560 с.; Історико-містобудівні дослідження Одеси / В. І. Тимофієнко, В. В. Вечерський, О. М. Сердюк, Т. А. Бобровський; за ред. В. Вечерського; М-во

Слід відзначити, що протягом останніх років актуалізувалися наукові та громадські ініціативи, присвячені дослідженню та переосмисленню історико-культурного ландшафту Одеси. Наприклад, 2022 р. було розпочато науковий проєкт «МІСТО І ВІЙНА», спрямований на вивчення та переосмислення різноманітних аспектів культурної спадщини великих міст Сходу та Півдня України, зокрема Одеси. 2025 р. стартував проєкт «МІСТО І ВІЙНА 2.0», метою якого є дослідження трансформацій культурних ландшафтів міст Сходу та Півдня України, зокрема Одеси, під час російсько-української війни¹. Іншим прикладом є проєкт «Тисячі дверей» (від 2018 р.), завдяки якому збережено та реставровано десятки автентичних дверей старовинних будинків, що мають не лише естетичну, а й ідентифікаційну цінність для міського середовища Одеси². Подібні локальні ініціативи перетворилися на помітний культурний феномен, що об'єднує представників влади, дослідників, громадських активістів, волонтерів та ін.

Важливим кроком у визнанні значущості одеського історико-культурного ландшафту стало внесення 2023 р. історичного центру Одеси до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО під загрозою. Це рішення не лише підтвердило виняткову цінність історії та культури міста, але також визначило нові перспективи та виклики у сфері охорони міської культурної спадщини в умовах війни. У 2024 р. в Одесі було презентовано «Довідник зі збереження культурної спадщини», підготовлений ГО «Архітектура Одеси». Видання містить практичні рекомендації щодо збереження різноманітних елементів архітектури (двері, балкони, під'їзди тощо) та залучення міських спільнот до процесу охорони спадщини³.

Отже, з огляду на зазначену історіографічну ситуацію, дослідження проблем збереження та переосмислення історико-культурного ландшафту Одеси

культури і туризму України, Держ. служба з питань нац. культур. спадщини, НДІ пам'яткоохорон. дослідж. Київ: Фенікс, 2008. 157 с.

¹ Дослідницька ініціатива CityFace. URL: <https://cityface.org.ua/> (дата звернення: 21.10.2025).

² НГО «Тисячі дверей». URL: <https://1000doors.org/> (дата звернення: 21.10.2025).

³ Чепелев М., Луговий О. та ін. Довідник зі збереження культурної спадщини Одеси. URL: https://omr.gov.ua/Files/2024/KULTURA/Strategy/dovidnyk_spadchshyny_20240831.pdf (дата звернення: 21.10.2025).

під час російсько-української війни (2014–2024 рр.) є актуальним завданням. У межах роботи буде зроблено спробу заповнити наявні прогалини та розглянути основні складники історико-культурного ландшафту Одеси як чинники формування міської ідентичності, історичної пам'яті та культурної тяглості міста.

Джерельна база дослідження. Використані під час дослідження джерела можна поділити на кілька груп: 1) актові джерела; 2) інформаційні видання; 3) візуальні джерела.

До першої групи належать нормативно-правові документи, які регулюють процеси «деколонізації – дерусифікації – дерадянізації» (Закони України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті»¹, «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років»², «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»³, «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»⁴, «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії»⁵) та галузь охорони культурної спадщини України (Закони України «Про охорону культурної спадщини»⁶, «Про культуру»⁷ тощо). Також під час дослідження було використано документи, що визначають перспективи культурного розвитку Одеси, наприклад, «Стратегію культурного розвитку

¹ Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (дата звернення: 21.10.2025).

² Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text> (дата звернення: 21.10.2025).

³ Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text> (дата звернення: 21.10.2025).

⁴ Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 21.10.2025).

⁵ Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 21.10.2025).

⁶ Закон України «Про охорону культурної спадщини» ...

⁷ Закон України «Про культуру». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17> (дата звернення: 21.10.2025).

Одеси 2025–2035», яка окреслює довгострокові пріоритети у сфері збереження спадщини, розвитку культурної інфраструктури та міжнародної співпраці¹. Попри те, що цей документ виходить за межі досліджуваного хронологічного періоду, він відображає тенденції, що сформувалися протягом попереднього часу, і демонструє прагнення міста до системного переосмислення власного культурного ландшафту.

До другої групи належать матеріали інформаційних інтернет-видань, присвячені Одесі («Думська», «Суспільне Одеса», «Укрінформ», «Радіо Свобода» тощо).

До третьої групи належать фото- та відеоматеріали, які ілюструють різноманітні складники історико-культурного ландшафту Одеси (архітектура, монументи, символіка, святкові традиції, комеморативні практики тощо). Використані візуальні матеріали були опубліковані на офіційних міських інтернет-ресурсах (серед яких офіційний сайт міста Одеса²), а також на вебсайтах інформаційних видань «Думська» (dumskaya.net), «Укрінформ» (ukrinform.ua), «Радіо Свобода» (radiosvoboda.org), Pragmatika.media (pragmatika.media) тощо (фотозвіти, присвячені різним міським святковим подіям, трансформаціям міського простору, наслідкам російських обстрілів тощо). Використання візуальних джерел дає змогу ґрунтовніше проаналізувати особливості трансформацій історико-культурного ландшафту Одеси протягом 2014–2024 рр.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових, загальноісторичних і міждисциплінарних методів, що забезпечують комплексне осмислення процесів збереження та переосмислення історико-культурного ландшафту Одеси на сучасному етапі (2014–2024 рр.).

¹ Стратегія культурного розвитку Одеси 2025–2035. URL: <https://pixelatedrealities.org/wp-content/uploads/2024/09/ods-eu4culture-roadmap.pdf> (дата звернення: 21.10.2025).

² Офіційний сайт міста Одеса. URL: <https://omr.gov.ua/> (дата звернення: 21.10.2025).

Серед загальнонаукових методів ключову роль відіграли індуктивний та дедуктивний методи. Перший дозволив, на основі досліджуваних джерел (документів, медіа, візуальних джерел тощо), виявити тенденції, що визначають характер змін у міському просторі. Другий забезпечив перевірку сформульованих гіпотез і узагальнень шляхом їх зіставлення з конкретними фактами й кейсами. З метою впорядкування джерельного матеріалу застосовувалися методи систематизації та узагальнення, які дозволили забезпечити послідовність аналізу й аргументованість висновків.

У межах спеціально-історичної методології було використано низку методів. Проблемно-хронологічний метод дозволив простежити динаміку змін у міському просторі Одеси у зв'язку з суспільно-політичними процесами в Україні протягом останнього десятиліття. Ретроспективний метод дозволив проаналізувати міський історико-культурний ландшафт, враховуючи його історичну тяглість. Порівняльно-історичний метод дозволив співставити особливості трансформації окремих складників історико-культурного ландшафту Одеси.

Серед міждисциплінарних методів у дослідженні використано культурно-антропологічний та просторовий підходи. Перший дозволив інтерпретувати історико-культурний ландшафт міста як соціокультурний конструкт, що створюється через взаємодію різних спільнот та інституцій. Саме через цю призму розглядається історико-культурний ландшафт як простір колективної пам'яті та ідентичності. Другий дозволив сфокусувати увагу на способах організації й репрезентації міського простору, на значенні топоніміки, пам'ятників, архітектури, публічних просторів тощо в межах історико-культурного ландшафту міста.

Дослідження спирається на загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності та антропоцентризму. Принцип історизму забезпечив розгляд об'єкта в контексті конкретних історичних обставин. Об'єктивність дозволила

уникнути ідеологічних упереджень, а антропоцентризм орієнтував фокус на людину як активного агента формування й трансформації історико-культурного ландшафту міста.

Загалом, використана методологія дозволила комплексно схарактеризувати основні напрями і перспективи збереження та переосмислення історико-культурного ландшафту Одеси на сучасному етапі.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному дослідженні різноманітних аспектів історико-культурного ландшафту Одеси під час російсько-української війни.

Апробація отриманих результатів. Основні результати магістерської роботи були представлені у формі доповіді на 78-й Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання. Історичні науки» (25 квітня 2025 р., ХНУ імені В. Н. Каразіна, онлайн), а також відповідної публікації за результатами конференції¹.

Структура дипломної роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

¹ Абуватфа Я. Збереження історико-культурного ландшафту Одеси як поліетнічного міста на сучасному етапі // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 78-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2025 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. С. 249-250.

РОЗДІЛ I. КОНЦЕПЦІЯ «ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ»

Термін «культурний ландшафт» охоплює широкий спектр проявів взаємодії між людиною та природним середовищем. Культурні ландшафти відображають конкретні способи використання простору з урахуванням особливостей та обмежень природного середовища, у якому вони сформовані, а також специфічного ставлення суспільства до природи. Охорона культурних ландшафтів може сприяти розвитку сучасних підходів до використання простору та підтримувати або посилювати природні цінності ландшафту. Поняття «культурний ландшафт» (або «історико-культурний ландшафт») за короткий період набуло значної міждисциплінарної популярності. Різке зростання інтересу до цього терміна відбулося протягом останніх десятиліть. Культурний ландшафт охоплює простір, змінений людською діяльністю впродовж історичного часу, та включає міське, сільське, промислове й інші середовища. Це поняття акцентує увагу на динаміці змін і прагненні зберегти ландшафт, що особливо відповідає постмодерністським підходам. Важливою рисою культурного ландшафту є усвідомлення його історичної глибини та постійної мінливості.

Загалом термін «ландшафт» має широкий спектр значень і використовується в різних контекстах та наукових дисциплінах. Крім того, його застосування як метафори підкреслює багатозначність поняття. Протягом десятиліть дискусії навколо «ландшафту» залишалися досить активними, і навіть сьогодні не існує консенсусу щодо його змісту; натомість наявні різні його інтерпретації¹. Чимало дослідників вважають, що поняття «ландшафт» пов'язане з різними соціальними та природничими науковими дисциплінами, що виникли від початку ХІХ ст.².

Показово, що дослідження «культурних ландшафтів» також розпочалися в першій половині ХІХ ст., однак справжнього поширення вони набули лише на початку ХХ ст. у межах історії та географії. Згодом до вивчення культурних

¹ Див.: The Nature of Cultural Heritage, and the Culture of Natural Heritage // Ed. by D. Lowenthal, K. Olwig. London; New York: Routledge. 100 pp.

² Див.: European Landscape Character Areas – Typologies, Cartography and Indicators for the Assessment of Sustainable Landscapes / Ed. by D. M. Wascher. Alterra Report No. 1254. 2005. 150 pp.

ландшафтів долучилися фахівці з інших дисциплін¹. Від 1980–1990-х рр. дослідження помітно активізувалися завдяки «просторовому повороту». Підвищена увага до просторовості була зумовлена, зокрема, розвитком географії людини, філософії та антропології².

На сучасному етапі, з одного боку, існують різні дисциплінарні та міждисциплінарні підходи до розуміння історико-культурних ландшафтів, а з іншого – постають проблеми їх емпіричного дослідження та подальшої інтерпретації отриманих результатів. Дослідники наголошують, що сучасні методи природничих і соціальних наук виявилися недостатньо ефективними у впорядкуванні мінливості та складних трансформацій історико-культурних ландшафтів³.

Загалом, поняття «історико-культурний ландшафт» є міждисциплінарною категорією, сформованою на перетині історії, культурології, географії, соціології, пам'яткознавства тощо. Воно постало внаслідок переосмислення уявлень про взаємодію людини й простору та відображає не лише фізичну територію, а й культурні, символічні та ціннісні смисли, які надаються їй суспільством упродовж історичного розвитку. У науковій літературі цей термін часто розглядають як методологічний інструмент, що дає можливість досліджувати складні взаємозв'язки між простором і культурними практиками людини.

Історико-культурний ландшафт є результатом тривалої взаємодії природного середовища та людської діяльності, що надає йому динамічного й різноманітного характеру. Він охоплює як матеріальні складники (архітектура, монументи, парки тощо), так і нематеріальні компоненти (символіка, міфи, уявлення, традиції, практики тощо). Отже, історико-культурний ландшафт не зводиться лише до сукупності пам'яток або історичних об'єктів. Він

¹ Див., наприклад: Demangeon A., Febvre L. *Le Rhin; problèmes d'histoire et d'économie*. Revised edition. Paris: A. Colin, 1935. 304 p.; Schlögel K. *Im Raume lesen wir die Zeit : über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*. München: Carl Hanser, 2003. 568 S.; Harvey D. *Between Space and Time: Reflections on the Geographical Imagination // Annals of the Association of American Geographers*. 1990. Vol. 80. Iss. 3. PP. 418–34; Soja E. W. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso, 1989. 228 pp.

² Див., наприклад: Geddes A., Gregory I. N. *Toward Spatial Humanities: Historical GIS and Spatial History*. Bloomington: Indiana University Press, 2014. 272 pp.; Bodenhamer D. J., Corrigan J., Harris T. M. *The Spatial Humanities: GIS and the Future of Humanities Scholarship*. Bloomington: Indiana University Press. 2010. 222 pp.

³ Див.: Kühne O. *Landscape Theories: A Brief Introduction*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 2019. 182 pp.

розглядається як цілісна система, у якій матеріальне й духовне перебувають у тісному взаємозв'язку. Ландшафт функціонує як середовище формування ідентичності спільноти, відображає соціальні трансформації та історичний досвід. Культурні ландшафти, зокрема міські, трактуються як своєрідні «тексти», які можуть бути «прочитані», адже вони акумулюють у собі відбитки різних епох і постійно переосмислюються. У цьому контексті важливого значення набуває концепція «місць пам'яті» П'єра Нора, тісно пов'язана з історико-культурним ландшафтом, що дозволяє виявити ті просторові локації, де зосереджено колективну пам'ять і де відбувається процес її відтворення¹.

Слід зазначити, що ландшафтна концепція сьогодні перебуває в основі більшості досліджень культурної спадщини, яка розглядається як один із аспектів історико-культурного ландшафту. Останній охоплює не лише сучасні культурні реалії, що визначають ключові характеристики міського середовища, а й історичні особливості формування культурної спадщини, включно з матеріальними та нематеріальними об'єктами та практиками².

У науковій літературі існує широкий спектр визначень, пов'язаних із ландшафтною концепцією, зокрема «культурний ландшафт», «традиційний ландшафт», «історико-культурний ландшафт» тощо. Вочевидь, поняття «історико-культурний ландшафт» є більш релевантним, оскільки саме такі ландшафти та їхні елементи визнаються особливо цінними. У контексті дедалі численніших загроз інтенсифікується діяльність, спрямована на їх дослідження, збереження та популяризацію.

Основні підходи до розуміння поняття «ландшафт» закріплені в низці документів, передусім міжнародних. Наприклад, у ст. 1 Європейської ландшафтної конвенції (2000 р.) зазначено: «"ландшафт" означає територію, як її сприймають люди, характер якої, є результатом дії та взаємодії природних та/або

¹ Див.: Nora P. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire* // *Representations*. 1989. No. 26. PP. 7-24.

² Див.: Європейська ландшафтна конвенція. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_154#Text (дата звернення: 21.10.2025); Vienna Memorandum on "World Heritage and Contemporary Architecture - Managing the Historic Urban Landscape" and Decision 29 COM 5D. UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/en/documents/5965> (дата звернення: 21.10.2025).

людських факторів»¹. Відповідно, ландшафт можна визначити як територію певного масштабу, сформовану природними умовами та змінену в більшій або меншій мірі внаслідок людської діяльності.

Сучасні дослідники виділяють чотири підходи до визначення поняття «ландшафт»: ландшафт як географічна зона або біоекологічна структура; культурний ландшафт як результат взаємовпливів людської діяльності та природного середовища; культурний ландшафт як символ історичних і соціальних процесів; культурний ландшафт як простір дискурсу та суспільної взаємодії².

Отже, історико-культурний ландшафт постає як результат тривалої взаємодії природних умов і людської діяльності. Людина змінює природу відповідно до своїх онтологічних, економічних, соціальних, культурних, інтелектуальних та інших потреб. Історико-культурні ландшафти постійно зазнають змін, які безпосередньо пов'язані з розвитком суспільства. Інтенсивність цих процесів може варіюватися в просторі та часі. Різні інтерпретації історико-культурних ландшафтів зумовлені передусім науковими традиціями та політичною практикою³.

Дослідники підкреслюють, що «ландшафт» виступає просторовою матрицею та життєвим середовищем для всіх живих організмів, включаючи людей, їхні популяції та відповідні екосистеми⁴. Своєю чергою «історико-культурний ландшафт» є штучним ландшафтом, створеним людиною шляхом перетворення навколишнього середовища, а «традиційний ландшафт» означає ландшафти, які розвивалися протягом століть до появи швидких і масштабних сучасних змін, які деформують традиційні структури. «Традиційні ландшафти» характеризуються чіткою структурою, що відображає взаємозв'язки між їхніми складовими та володіє значною природною, культурною або естетичною

¹ Європейська ландшафтна конвенція ...

² Див.: Gailing L. Leibenath M. The Difficulty to Define 'Landscape' or 'Cultural Landscape' in a Generally Accepted Way // *Raumforschung und Raumordnung | Spatial Research and Planning*. 2012. Vol. 70. Iss. 2. PP. 95-106.

³ Див.: *The New Dimensions of the European Landscape* / Ed. by R. H. Jongman. Dordrecht: Springer, 2004. 258 pp.

⁴ Див.: Naveh Z. Ecosystem and Landscapes – A Critical Comparative Appraisal // *Journal of Landscape Ecology*. 2010. Vol. 3. No. 1. PP. 64-81.

цінністю. Водночас «традиційні ландшафти» не тотожні «історико-культурним ландшафтам»¹.

Співіснування та одночасність різноманітних явищ, а також наявність характерних рис різних історичних періодів є ключовою ознакою історико-культурного ландшафту. Він передусім відображає історичний розвиток, взаємодію та конфлікти між людиною і природою, а також культурні, соціальні, політичні та економічні трансформації суспільства. Крім того, історико-культурний ландшафт слугує дзеркалом технологічного рівня та способів життя минулих поколінь. Історико-культурний ландшафт та його складові допомагають усвідомити потреби й можливості наших предків, надають конкретні приклади їхньої історії та культури, виступають важливими джерелами знань і сприяють формуванню його індивідуальності та характеру. Він репрезентує наративи, пов'язані з колективною пам'яттю, ідентичністю, символами, міфами та іншими культурними елементами.

Відповідно до рекомендацій ЮНЕСКО (2021 р.), розрізняють такі різновиди ландшафтів:

- ландшафти, спроектовані та створені людиною;
- ландшафти, що еволюціонували природним шляхом;
- ландшафти, пов'язані з суспільством, економікою, державним управлінням, релігією та віруваннями або природними елементами².

Загалом, «культурний ландшафт» тривалий час перебуває у фокусі уваги ЮНЕСКО, яка визначає його як спільний витвір природи і людини, що відображає еволюцію людського суспільства та поселень під впливом фізичних обмежень і можливостей природного середовища, а також послідовних соціальних, економічних і культурних факторів. Це визначення підкреслює важливість інтеграції природного та культурного у дослідженні простору, що є

¹ Див.: The New Dimensions of the European Landscape ...

² The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/en/guidelines/> (дата звернення: 21.10.2025).

особливо актуальним для історичних міст, де архітектурна спадщина співіснує з природними ландшафтними формами¹.

Ландшафт історичного місця розглядається як частина культурної спадщини, що відображає унікальну місцеву культуру, успадковану від попередніх поколінь. Він слугує свідченням історичних подій і включає як матеріальні, так і нематеріальні елементи культури, наприклад духовну культуру, місцевий фольклор, міфологію місця тощо. Мова про «нематеріальну культурну спадщину», яка відповідно до Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003 р.) охоплює звичаї, форми подання та виразу, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, об'єкти культури та артефакти, які передаються від покоління до покоління або у деяких випадках окремими особами як частина їхньої культурної спадщини. До нематеріальних цінностей належать усні традиції та форми вираження, зокрема мова, виконавські мистецтва (музика, співи, танці, театральна гра), звичаї, обряди, свята, знання та навички, пов'язані з традиційними ремеслами². Ключовим елементом у визначенні нематеріальної культурної спадщини є «традиція», яка зберігається доти, поки в громаді існує прагнення її підтримувати. Традиція слугує фундаментом культурної діяльності та формує відчуття наступності й самобутності. Навіть втрачену традицію можна відновити у музейному середовищі за умови наявності відповідних джерел. Вивчаючи різні традиції, музеї відтворюють забуті промисли та ремесла, досліджуючи процес їх виготовлення та демонструючи його відвідувачам. Важливим чинником музеєфікації нематеріальної спадщини є присутність носіїв традиції, через яких забезпечується її актуалізація та автентичність (загалом, музеєфікація є одним із найбільш надійних інструментів охорони історико-культурного ландшафту).

Культурна спадщина займає ключове місце в історико-культурному ландшафті історичного місця, оскільки дозволяє враховувати особливості

¹ Див.: Mitchell N., Rössler M., Tricaud P.-M. World Heritage Cultural Landscapes. A Handbook for Conservation and Management. UNESCO, 2009. 135 pp.

² Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text (дата звернення: 10 жовтня 2025).

навколишнього середовища та унікальний місцевий контекст. Такий підхід забезпечує розробку специфічних стратегій збереження та розвитку культурної спадщини й історико-культурного ландшафту для кожного міста¹. Відповідно, культурна спадщина розглядається як цінна складова історико-культурного ландшафту, важлива для розуміння історичного середовища, навколишнього простору та місцевої культури. Водночас дослідники наголошують, що на сучасному етапі історико-культурний ландшафт поступово втрачає свою життєзабезпечуючу роль у колективній свідомості різних спільнот, оскільки через численні природні та техногенні катастрофи сучасні люди значно менше пов'язані зі своєю землею, ніж раніше².

В українській соціогуманітаристиці поняття «культурний ландшафт» та «історико-культурний ландшафт» активно використовуються від початку 2000-х рр., хоча дискусії щодо їх теоретичного наповнення досі тривають. Одні дослідники фокусують увагу на географічній складовій, ототожнюючи культурний ландшафт з антропогенним, тоді як інші підкреслюють його символічний вимір, у якому провідне місце займає семантика простору. Науковці наголошують на багатовимірності поняття «ландшафт», проте відзначають складність узгодження цієї дефініції в межах різних наукових дисциплін³. Культурний ландшафт міста часто трактується як живий організм, що перебуває у постійному процесі трансформації та відображає як соціокультурні, так і суспільно-політичні зміни⁴.

У дослідженнях українських міст поняття «історико-культурний ландшафт» часто використовується для аналізу процесів трансформації урбаністичного простору та взаємодії суспільства з історичною спадщиною. Особливо цікавим є приклад Одеси як міста з виразною полікультурною ідентичністю. Історико-культурний ландшафт Одеси формувався під впливом

¹ Recommendation on the Historic Urban Landscape. UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/document/160163> (дата звернення: 21.10.2025).

² Див.: Palang H., Printsman A., Gyuró É. K. et al. The Forgotten Rural Landscapes of Central and Eastern Europe // Landscape Ecol. 2006. Vol. 21. PP. 347-357.

³ Див.: Культурний ландшафт: теорія і практика: збірник наукових праць ...

⁴ Див.: Антропологія простору ...

різних культурних і релігійних традицій (української, єврейської, грецької, болгарської, французької, італійської та ін.), а тому часто трактується як унікальна культурна «мозаїка» або «калеїдоскоп». Архітектура центральної частини міста, численні пам'ятники, меморіали та культурні інституції формують неповторний матеріальний ландшафт міста, тоді як міфологізований образ Одеси, створений у літературі, кіно та масовій культурі, визначає її символічний вимір¹. На сучасному етапі, особливо після 2014 р., історико-культурний ландшафт Одеси перебуває в процесі активного переосмислення. Це пов'язано як із процесами «деколонізації – дерусифікації – дерадянізації», так і з необхідністю збереження унікальної культурної спадщини, яка стикається з різноманітними системними проблемами, а також викликами війни. Крім того, в умовах повномасштабної війни місто набуло нового символічного значення: його культурний ландшафт став асоціюватися зі спротивом російській агресії, а об'єкти спадщини, включені до списку ЮНЕСКО, здобули особливий статус як носії національних культурних цінностей.

Отже, історико-культурний ландшафт Одеси складається з комплексу взаємопов'язаних матеріальних і нематеріальних складників. Серед найбільш впізнаваних матеріальних складників історико-культурного ландшафту Одеси є історичний центр міста з будівлями XIX – початку XX ст., що поєднують риси класицизму, модерну, еkleктики тощо². Важливим компонентом є також мережа площ і скверів (Приморський бульвар, Потьомкінські сходи, Міський сад, парк Шевченка тощо), що поєднують естетичну, рекреаційну та символічну функції та водночас слугують осередками міських свят і культурних подій. Монументальні об'єкти (пам'ятники, меморіали, меморіальні дошки, скульптурні композиції тощо) формують символічний рівень історико-культурного ландшафту Одеси. Вони не лише відображають історичні події, а й стають індикаторами зміни соціальних наративів. Під час декомунізаційних процесів виникають нові

¹ Див.: Чепелев М., Луговий О. та ін. Довідник зі збереження культурної спадщини Одеси ...; Richardson T. Kaleidoscopic Odessa ...

² Див.: The Historic Centre of Odesa. UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1703/> (дата звернення: 21.10.2025).

меморіальні місця, а деякі радянські символи замінюються або адаптуються до сучасного контексту. Нематеріальні складники ландшафту формують колективну пам'ять і культурні практики міської спільноти. До них належать святкові традиції, фестивалі, гастрономічні та театральні практики, а також літературні й кінематографічні образи міста. Наприклад, щорічні літературні, театральні, кінематографічні та інші фестивалі створюють живий культурний простір, який взаємодіє з архітектурною та монументальною спадщиною. Від 2014 р. історико-культурний ландшафт Одеси зазнає інтенсивної трансформації під впливом суспільно-політичних і соціокультурних процесів. Декомунізація, перейменування вулиць, демонтаж радянських пам'ятників та одночасне відновлення або адаптація історичних споруд до сучасних функцій змінюють фізичний і символічний простір міста. Активізуються громадські ініціативи збереження архітектурної спадщини (серед них проєкти «Тисячі дверей»¹, ініціативи Одеського обласного центру української культури², шкільний віртуальний музей «Старопортофранківська»³ тощо). Такі практики сприяють не лише збереженню культурної спадщини, а й формуванню нового локального нарративу, який поєднує історичну пам'ять із сучасною ідентичністю мешканців. Загалом історичний центр Одеси функціонує як музей просто неба, що зберігає історичні будівлі та вулиці, утворюючи цілісний історико-архітектурний ансамбль. Безпрецедентні загрози для збереження історико-культурного ландшафту Одеси постали внаслідок російсько-української війни.

Отже, історико-культурний ландшафт міста можна розглядати як комплекс часових нашарувань пам'яті кількох поколінь мешканців, відображених в архітектурі, скульптурі, живописі, музиці та інших видах культурної спадщини. Він є системою образів, що сформувалися й продовжують трансформуватися в етнічних, соціальних, поколіннєвих, громадських, локальних та інших вимірах. Сукупність природних особливостей, просторової структури, «генія місця»,

¹ НГО «Тисячі дверей» ...

² Одеський обласний центр української культури. URL: <https://museum.oocuk.com.ua/> (дата звернення: 21.10.2025).

³ Шкільний віртуальний музей відкрився в Одесі. Офіційний сайт міста Одеса. URL: <https://omr.gov.ua/ua/news/224595/?print> (дата звернення: 21.10.2025).

архітектурних об'єктів і культурної спадщини формує індивідуальність міського ландшафту. Крім того, ідентичність історико-культурного ландшафту твориться особистими конотаціями та спогадами, що закріплюються в символах і знаках, надаючи сенс культурним кодам, які допомагають людям ототожнювати себе з певною спільнотою та культурою. Міський історико-культурний ландшафт є спадщиною як для сучасних, так і для майбутніх поколінь, забезпечуючи важливі економічні, соціальні, екологічні, рекреаційні та освітні можливості, що сприяють усвідомленню власної історії та ідентичності. У сучасних умовах охорона історико-культурних ландшафтів набуває особливої актуальності. На жаль, занедбаність і нераціональний розвиток становлять загрозу для спадщини, що потребує постійних зусиль зі збереження, підтримки та відновлення.

Слід відзначити, що принцип нерозривного зв'язку культурної спадщини з культурним середовищем, у якому вона існує, було чітко сформульовано ще в середині ХХ ст. Наприклад, у ст. 7 Венеціанської хартії (1964 р.) підкреслюється, що пам'ятка є невіддільною як від історії, свідком якої вона виступає, так і від середовища, що формує її контекст. Тому повне або часткове переміщення пам'ятки допускалося лише у виняткових випадках, якщо цього вимагає її збереження або коли таке рішення визначає необхідність захисту вищих національних чи міжнародних інтересів. Ст. 14 того ж документа закріплює вимогу забезпечення цілісності визначних історичних місць, які повинні перебувати під особливою охороною, що гарантує збереження їхнього значення та умов сучасного використання¹. До слова, у Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини ЮНЕСКО (1972 р.) пам'ятки визначалися як твори людини або спільні твори людини й природи, а також території, включно з археологічними об'єктами, що мають видатну універсальну цінність з погляду історії, естетики, мистецтва чи науки. Таке формулювання відображало уявлення про культурний ландшафт як середовище, у межах якого існують об'єкти

¹ Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія). Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_757#Text (дата звернення: 10 жовтня 2025).

спадщини, однак тоді воно ще не передбачало визнання культурного ландшафту як самостійної категорії¹.

Протягом 1990-х рр. термін «культурний ландшафт» був визнаний різними міжнародними інституціями як окрема категорія охорони спадщини. Культурний ландшафт трактувався як результат співтворчості людини та природи. Основні критерії включення культурних ландшафтів до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО було узгоджено з вимогами, що застосовуються до інших об'єктів культурної спадщини (твір людського творчого генія; унікальне свідчення існування певної культури; результат взаємодії людини й природи, що ілюструє важливий етап (або етапи) в історії людства; зразок традиційного поселення, освоєння території або землекористування, характерного для певної культури (або культур), особливо за умов загрози незворотних змін; об'єкт, безпосередньо пов'язаний із визначними подіями, традиціями або віруваннями, що мають загальносвітове значення тощо).

Звичайно, як носій історичної пам'яті, історико-культурний ландшафт потребує спеціальних підходів до охорони. Зрештою, 2000 р. у Флоренції держави-члени Ради Європи підписали Європейську ландшафтну конвенцію, відповідно до якої охорона ландшафту передбачає заходи зі збереження та підтримання його найбільш значущих або характерних рис, що визначаються його цінністю як спадщини, яка впливає з природної конфігурації та водночас є результатом людської діяльності².

У науковій літературі виділяють кілька підходів до визначення історико-культурного ландшафту. Перший – географічний, який зосереджується на просторових аспектах і підкреслює роль природного середовища, антропогенних змін та розташування історичних об'єктів у формуванні унікального культурного простору. Другий – історико-архітектурний, що акцентує увагу на значенні матеріальної спадщини, урбаністичної структури, архітектурних стилів і ансамблів, які дозволяють простежити розвиток міста чи регіону в часі та

¹ Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text (дата звернення: 10 жовтня 2025).

² Європейська ландшафтна конвенція ...

зрозуміти культурні впливи різних епох. Третій – соціокультурний чи антропологічний – підхід, який зосереджується на взаємодії людей із простором, на символічних і ціннісних вимірах ландшафту, а також на тому, як історичні традиції й колективна пам'ять впливають на його сприйняття та трансформацію.¹

Одним із важливих теоретичних підходів є розгляд історико-культурного ландшафту як множинної системи, що складається з кількох рівнів: фізичного, функціонального, символічного та історико-етнографічного. Фізичний рівень включає матеріальні об'єкти (будівлі, архітектурні комплекси, природні елементи, пам'ятники тощо). Функціональний рівень описує використання простору (житлові, громадські, культурні, рекреаційні функції тощо). Символічний рівень охоплює значення та цінності, які надають простору та об'єктам люди, тоді як історико-етнографічний рівень дозволяє досліджувати культурні шари, традиції, етнічні впливи та історичні наративи, що формують локальну ідентичність².

Водночас існує дискусія щодо співвідношення культурного та антропогенного ландшафтів: одні дослідники ототожнюють ці поняття, тоді як інші наголошують на їхній різниці, підкреслюючи, що історико-культурний ландшафт включає не лише антропогенні зміни, а й їхнє культурне осмислення та символічне наповнення. Особливу увагу сучасні дослідження приділяють інтерпретації міських ландшафтів, де історико-культурний компонент тісно пов'язаний із суспільно-політичними та соціокультурними процесами. Зокрема, вивчення історико-культурного ландшафту міст дозволяє простежити, як змінюються символічні значення об'єктів, а також як формуються нові практики пам'яті та колективної ідентичності. У цьому сенсі історико-культурний ландшафт постає не лише як фізична або матеріальна категорія, а як соціально-символічна система, що відображає зміни у культурній свідомості суспільства³.

Ще одна важлива особливість полягає в тому, що історико-культурний ландшафт у наукових дослідженнях розглядається не лише як сукупність

¹ Див.: Jelen J., Šantrůčková M., Komárek M. Typology of Historical Cultural Landscapes Based on Their Cultural Elements // *Geografie*. 2021. Vol. 126. PP. 243-261.

² Див.: Cultural Landscapes 101. National Park Service. URL: <https://www.nps.gov/articles/cultural-landscapes-101.htm> (дата звернення: 21.10.2025).

³ Див.: Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса-Харків. Від 1990-х до сьогодні ...

матеріальних об'єктів, а й як система взаємопов'язаних елементів, що забезпечують ідентичність місця. У географічних студіях акцент робиться на просторовій організації ландшафту, де архітектурні ансамблі, міські площі та парки взаємодіють із природними об'єктами, створюючи унікальні урбаністичні структури. В архітектурних студіях увага зосереджується на стилістичному та конструктивному різноманітті будівель, яке відображає історичні етапи розвитку міста. Так, поєднання класицизму, модерну та еkleктики у міських фасадах трактується як прояв багатошарової культурної спадщини. У соціокультурних дослідженнях історико-культурний ландшафт розглядається як простір, що акумулює колективні практики, символи та культурні наративи. При цьому підкреслюється, що певні об'єкти, зокрема пам'ятники та меморіальні комплекси, не існують ізольовано: вони взаємодіють із громадськими подіями, святами, фестивалями та локальними традиціями, формуючи соціально значущий культурний контекст. У межах антропологічного підходу основна увага приділяється тому, як різні етнічні та соціальні групи осмислюють простір, створюють локальні ідентичності та відтворюють символіку через власні практики. Однією з ключових характеристик історико-культурного ландшафту є його динамічність, яка проявляється в адаптації його складників до сучасних потреб, зміні функціонального використання простору та трансформації символічного значення.

Зазвичай, дослідження історико-культурних ландшафтів передбачає кілька етапів, перший з яких включає попереднє дослідження, тобто ідентифікацію елементів ландшафту шляхом аналізу карт, планів, письмових і візуальних джерел тощо. Другий етап передбачає польове картографування, яке здійснюється на місцевості в окремих районах або по всій території дослідження. Третій етап передбачає детальну розробку оцінювальної рамки, що враховує естетичну цінність, історичну роль, функціональні аспекти, потребу в охороні

тощо. Завершальний етап полягає в описі історичних ландшафтів за допомогою існуючих нормативно-правових документів, включно з фото- та відеофіксацією¹.

Існує низка методологічних підходів для дослідження міських історико-культурних ландшафтів. Наприклад, феноменологічний та символічний підходи дозволяють аналізувати не лише фізичні об'єкти, а й смислові та культурні значення простору. Феноменологічний підхід передбачає вивчення сприйняття міського середовища, його атмосфери та взаємодії людини з архітектурними та природними складниками ландшафту. Символічний підхід дозволяє розкривати значення окремих елементів ландшафту як носіїв колективної пам'яті, ідентичності та історичної свідомості. Важливим також є аналіз комеморативних практик, святкових подій та традицій, що відображають культурні цінності та соціокультурні взаємозв'язки. Міський історико-культурний ландшафт розглядається як динамічна система, що формується під впливом природних факторів, людської діяльності, культурної спадщини та соціальних практик. Інтеграційний підхід дозволяє поєднати історико-архівні дослідження, аналіз матеріальних об'єктів, картографічні та геоінформаційні методи, польові спостереження та соціологічні опитування. Використання історико-архівних джерел дає змогу реконструювати етапи розвитку ландшафту, простежити трансформації архітектурних ансамблів і монументальних об'єктів у контексті історичних подій і соціально-політичних процесів. Польові методи включають інвентаризацію архітектурних, монументальних та природних об'єктів, фіксацію стану збереження та фотографування, а соціологічні та етнографічні методи – аналіз соціокультурних практик, символічних значень простору та механізмів культурної ідентифікації. Особливе значення має порівняльний метод, що дозволяє зіставляти різні періоди розвитку історико-культурного ландшафту, виявляти тенденції трансформації та визначати фактори, які сприяють його збереженню або зміні. Сучасні дослідження застосовують також міждисциплінарні підходи, на основі яких розробляються концепції моніторингу

¹ Див.: Walz U., Ueberfuhr F., Schauer P., Halke E. Historische Kulturlandschaften Sachsens // Schriftenreihe. 2012. Heft 33. 128 S.

та оцінки стану історико-культурного ландшафту, визначаються пріоритетні напрями його збереження та розвитку, а також окреслюються перспективи інтеграції культурних цінностей у сучасне соціокультурне урбаністичне середовище¹.

Важливим аспектом визначення міського історико-культурного ландшафту є його багаторівнева структура. Можна виділити такі його рівні: матеріальний (архітектурні ансамблі, природні та ландшафтні елементи); функціональний (просторове використання, соціальні та культурні активності); символічний (культурні значення, наративи, міфи); історико-етнографічний (вплив різних культур, традицій та етнічних груп). Саме така структура дозволяє аналізувати взаємодію між об'єктами спадщини, природним середовищем і соціокультурними процесами, а також оцінювати вплив політичних і економічних трансформацій на ландшафт.

Історико-культурний ландшафт міста формується як результат багатовікової взаємодії природних умов, архітектурних рішень, соціокультурних практик та символічного сприйняття простору людьми. Архітектурні елементи такого ландшафту включають не лише окремі пам'ятки, а й цілі квартали та ансамблі, що збереглися протягом століть. Вони відображають стильові та функціональні особливості різних епох і демонструють вплив історичних подій, економічних процесів, культурного обміну та міграційних потоків. У випадку Одеси це проявляється, зокрема, у поєднанні класичних фасадів ХІХ ст. з модерновими будівлями початку ХХ ст., а також у спорудах, створених під впливом європейських архітектурних традицій, що засвідчує мультикультурність і відкритість міста до міжнародних впливів. Монументальні елементи історико-культурного ландшафту виконують не лише декоративну функцію, а й слугують маркерами колективної пам'яті. Пам'ятники видатним постатям, меморіальні комплекси та скульптурні композиції формують культурні «вузли» у міському просторі, де історія стає наочним елементом повсякденного життя. Вони

¹ Див.: Koegst L., Kühne O., Edler D. *Multisensory Landscapes: Theories and Methods*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 2023. 300 pp.

відображають соціальні, політичні та культурні трансформації суспільства і сприяють формуванню культурної ідентичності міста. У Одесі до таких елементів належать скульптурні композиції в історичній частині міста, меморіали, присвячені подіям Другої світової війни та російсько-української війни, меморіали пам'яті жертв Голокосту тощо¹.

Різноманітні соціокультурні елементи визначають характер сприйняття міського простору мешканцями та відвідувачами. До них належать локальні традиції, святкування, фестивалі, релігійні та громадські обряди, а також практики комеморації історичних подій і вшанування видатних постатей. Вони сприяють інтеграції матеріальної спадщини з живим соціальним досвідом, надаючи місцевості унікальності та культурного значення. В Одесі соціокультурні складники проявляються у проведенні щорічних фестивалів, а також у традиціях міських національно-культурних товариств, які зберігають пам'ять про минуле й одночасно забезпечують динаміку розвитку культурного середовища міста. Взаємодія архітектурних, монументальних, природних та соціокультурних елементів формує багат шаровий і багатовимірний простір історико-культурного ландшафту, що дозволяє не лише зберігати історичну пам'ять, а й переосмислювати її відповідно до сучасних соціокультурних потреб. Комплексний підхід до вивчення цих складників дає змогу аналізувати еволюцію міського середовища, оцінювати його культурну цінність і розробляти ефективні стратегії охорони спадщини, поєднуючи матеріальні та нематеріальні елементи міського ландшафту. Такий підхід підкреслює значення історико-культурного ландшафту як живої системи, здатної адаптуватися до сучасних умов, водночас зберігаючи унікальні риси та підтримуючи соціокультурну ідентичність міста.

Звичайно, природні елементи історико-культурного ландшафту Одеси включають парки, сквери, ботанічні сади, набережні та узбережжя Чорного моря, що формують рекреаційний, естетичний та екологічний потенціал міста. Приморський бульвар, Одеський ботанічний сад, парк Шевченка, Потьомкінські сходи тощо поєднують природну красу з архітектурними ансамблями,

¹ Див.: Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса-Харків. Від 1990-х до сьогодні ...

створюючи комфортне середовище для відпочинку та культурного дозвілля. Зелені зони виступають не лише як рекреаційний простір, а й як фон для архітектурних і монументальних композицій, сприяють розвитку туристичних маршрутів, культурних подій і соціальної взаємодії мешканців. Крім того, природні елементи впливають на мікроклімат, екологічний баланс та життєздатність міського середовища, що є особливо важливим для портового та промислового міста, яким є Одеса.

Соціокультурні складники історико-культурного ландшафту формують живий культурний контекст міста, інтегруючи матеріальну спадщину з традиціями, святами, фестивалями, ритуалами та локальними символами. В Одесі ці практики проявляються через проведення Одеського міжнародного кінофестивалю, літературних та музичних фестивалів, театральних вистав під відкритим небом, святкування Дня міста на Приморському бульварі, ярмарки на Дерибасівській та інші культурні події. Такі заходи не лише зберігають культурні традиції, а й забезпечують постійну взаємодію громадськості з історичним середовищем, формуючи ідентичність мешканців та приваблюючи туристів. Вони дозволяють жителям відчувати себе частиною живої культурної тканини міста та підтримують динаміку його соціокультурного розвитку¹.

Продовжуючи розгляд складових елементів історико-культурного ландшафту Одеси, слід підкреслити важливість взаємозв'язку між матеріальними та нематеріальними компонентами. Архітектурні споруди та ансамблі не існують ізольовано, вони взаємодіють із соціокультурними практиками, що надають простору смислового наповнення та живого характеру. Наприклад, будівлі одеського портового комплексу та торговельних складів XIX – XX ст., крім історико-архітектурної цінності, сьогодні є частиною культурних маршрутів та фестивальних локацій, де проводяться виставки, ярмарки та культурні акції. Така інтеграція матеріальної спадщини та сучасних

¹ Див.: Richardson T. Kaleidoscopic Odessa ...

культурних практик створює динамічний простір, що поєднує історичну пам'ять із сучасним соціальним життям¹.

Взаємодія зазначених вище складників формує унікальний історико-культурний ландшафт Одеси, який одночасно зберігає історичну пам'ять і відповідає сучасним потребам міста. Він слугує платформою для розвитку туризму, культурних ініціатив, наукових досліджень тощо. Одеса демонструє, що комплексна робота з архітектурною спадщиною, монументами, природними зонами та соціокультурними практиками дозволяє підтримувати живий, адаптивний і багатофункціональний міський простір, який зберігає унікальні риси поліетнічного міста та сприяє сталому розвитку його культурного середовища.

Таким чином, у розділі було розглянуто концепт «історико-культурного ландшафту», який включає як матеріальні, так і нематеріальні елементи середовища та відображає взаємодію людини, культури і простору. Проаналізовано різні підходи до його визначення, що охоплюють історико-архівні, культурологічні, соціологічні, урбаністичні та інші аспекти, а також наголошено на значенні символічних і соціокультурних практик у формуванні культурної ідентичності громади. Значну увагу приділено змісту історико-культурного ландшафту, до якого належать архітектурні споруди, монументальні комплекси, природні елементи, а також соціокультурні практики та символи, що взаємодіють і формують цілісну систему культурного середовища. Аналіз складових показав, що їхня збереженість та інтеграція в сучасне функціонування міста є визначальними для підтримання культурної ідентичності та історичної пам'яті. Крім того, розглянуто методологічні підходи до дослідження історико-культурного ландшафту, серед яких інтеграційний, системний, феноменологічний, символічний, процесний та ситуаційний підходи. Комплексне застосування цих методів дозволяє оцінювати стан ландшафту, простежувати його трансформації, виявляти проблемні зони та визначати

¹ Див.: Dmytrik N., Urenev V. Industrial Architecture of Odessa from the Context of Renovation of Industrial Objects // *Advances in Civil and Architectural Engineering*. 2021. Vol. 11. No. 20. PP. 25-38.

пріоритети збереження, відновлення та адаптації до сучасних соціокультурних умов.

Загалом, історико-культурний ландшафт постає як продукт взаємодії людини та природи, де простір формується під впливом тривалого суспільно-політичного, соціокультурного, соціально-економічного та іншого розвитку. Історико-культурний ландшафт об'єднує кілька взаємопов'язаних аспектів: він включає матеріальні об'єкти та природне середовище, функціональні зв'язки, символічні значення та історико-етнографічні особливості території. Різні наукові дисципліни пропонують підходи до його визначення, що дозволяє комплексно аналізувати культурний простір, оцінювати його динаміку та трансформації, а також формувати ефективні методики охорони та переосмислення спадщини у сучасних соціокультурних умовах. Урбаністичний історико-культурний ландшафт формується як комплексна система, що об'єднує різні типи елементів, які разом визначають унікальність конкретного міста та його культурну ідентичність. Одним із ключових складників є архітектурні елементи, як окремі споруди, так і цілі архітектурні ансамблі, фасади будівель, планувальні рішення вулиць, площ та кварталів. Міська архітектура відображає різні епохи та стилі, демонструючи вплив культурних, економічних та соціальних процесів. Наприклад, багат шаровий історико-культурний ландшафт Одеси відображає мультикультурне середовище міста, особливості його історії та перспективи розвитку.

РОЗДІЛ II. КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ОДЕСИ ЯК СКЛАДНИК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ

Одеса є полікультурним містом України, що зберегло автентичний історико-культурний образ і численні об'єкти культурної спадщини. Історичний центр міста становить ансамбль, сформований переважно у ХІХ – на початку ХХ ст., для якого характерна гармонійна структура. Розвиток міського простору центральної частини Одеси відбувався у руслі провідних європейських тенденцій, натомість розвиток передмість зазнавав відчутного впливу різних національних культур.

Архітектурна спадщина Одеси є однією з ключових складових історико-культурного ландшафту міста. Вона відображає багатовікову історію Півдня України, соціокультурні трансформації, економічні піднесення та політичні впливи різних епох. Виникнення міста було зумовлене необхідністю створення потужного портового центру на Чорному морі, що сприяло швидкому зростанню населення та активному будівництву житлових, адміністративних, торговельних і промислових споруд. Перші архітектурні ансамблі, створені європейськими та місцевими архітекторами, поєднували класицизм, неокласицизм та елементи ампіру. Це відображало прагнення міста до впорядкованості, гармонії та престижу. Центральні вулиці й площі стали осередками формування міського образу, де поєднувалися житлові будинки, адміністративні споруди та культурні центри. Окрім знакових будівель, важливими елементами історичного середовища є також звичайна житлова забудова, вулиці, парки й сквери. Навіть невеликі архітектурні деталі та елементи благоустрою мають значення для загального сприйняття міського ландшафту. Його розвиток був можливий завдяки успішному функціонуванню військового та торговельного порту, швидким темпам зростання та мультикультурному середовищу, зумовленому розташуванням на культурному прикордонні. Втім, історико-культурний ландшафт Одеси не обмежується лише сукупністю архітектурних об'єктів чи історичних артефактів, а є втілення колективної пам'яті та міської ідентичності.

Переходячи до аналізу міського простору як складника історико-культурного ландшафту Одеси, передусім слід наголосити, що архітектура міста була й залишається однією з його найвиразніших ознак. Водночас визначальною складовою історико-культурного ландшафту Одеси є порт, який відігравав і продовжує відігравати ключову роль у соціально-економічному розвитку міста. Одеський порт, заснований у 1794 р., є одним із найбільш жвавих у Чорному морі та від моменту створення безперервно функціонує. Протягом свого існування він неодноразово зазнавав реконструкцій і розширень, унаслідок чого сьогодні постає як сучасний інфраструктурний комплекс. Порт має кілька терміналів, що спеціалізуються на обробці різних типів вантажів, а також пасажирський термінал, який обслуговує круїзні судна та пороми. Завдяки своїм транспортним можливостям порт забезпечує сполучення Одеси з іншими портами Чорноморського регіону, а також із портами, відіграючи роль важливого вузла міжнародної торгівлі. Він є значним транзитним центром між Азією та Європою та відіграє помітну роль у нафтогазовій інфраструктурі, маючи кілька нафтових і газових терміналів. На його території також працюють верфі та ремонтні підприємства. Отже, одеський порт постає не лише ключовим елементом економічної системи міста, а й важливим символом Одеси, що визначає її місце в регіональному та міжнародному просторі¹.

Одеса є одним із міст України з найбільшою кількістю об'єктів нерухомої культурної спадщини. Станом на кінець 2025 р. у місті нараховується 1042 об'єктів культурної спадщини місцевого значення та 7 об'єктів національного значення, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України².

¹ Тихомиров Д. Одеський порт: як починалася легенда. Metinvest Media. URL: <https://metinvest.media/ua/page/odesskiy-port--kak-nachinalas-legenda> (дата звернення: 21.10.2025).

² Державний реєстр нерухомих пам'яток України. Міністерство культури України. URL: <https://mcsc.gov.ua/kulturna-spadshchyna/derzhavnyy-reiestr-nerukhomykh-pam-iatok-ukrainy/> (дата звернення: 21.10.2025).

Пам'ятки культурної спадщини національного значення в Одесі відповідно до Державного реєстру нерухомих пам'яток України¹:

- 1) Будівля Грецької церкви Святої Трійці, 1808 р., 1900–1908 рр., вул. Європейська (колишня – Катерининська), 55, пам'ятка архітектури, історії.
- 2) Будинок, де містився центр таємного грецького товариства «Філікі Етерія», кінець XVIII – початок XIX ст., пров. Красний, 18, пам'ятка історії.
- 3) Могила художника К. К. Костанді, 1921 р., Люстдорфська дорога, 6, друге християнське кладовище, ділянка 22, пам'ятка історії.
- 4) Пам'ятник генерал-губернатору Новоросійського краю А. Е. Ришельє, 1826 р., Приморський бульвар, пам'ятка монументального мистецтва.
- 5) Будинок прибутковий Лерхе, 1823–1826 рр., бульвар Приморський, 5, пам'ятка архітектури, історії.
- 6) Палац (об'єм фасадної будівлі), 1829–1830 рр., середина XIX ст., 1949–1953 рр., Приморський бульвар, 9, літер «А», пам'ятка архітектури.
- 7) Пам'ятник офтальмологу В. П. Філатову, 1967 р., Французький бульвар, пам'ятка монументального мистецтва.

У 2023 р. унаслідок політики декомунізації та подолання наслідків російського імперіалізму два об'єкти було вилучено з Переліку пам'яток культурної спадщини національного значення Одеської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України²:

- 1) Пам'ятник поету О. С. Пушкіну (вилучено), 1888 р., Приморський бульвар, пам'ятка монументального мистецтва.

¹ Там само.

² Там само.

- 2) Пам'ятник генерал-фельдмаршалу, генерал-губернатору Новоросійського краю і Бессарабії князю М. С. Воронцову, 1863 р., Соборна площа, пам'ятка монументального мистецтва.

У середині XIX ст. в архітектурі Одеси поширюється стиль історизму, що втілює ренесансні, барокові та готичні мотиви й надає місту унікального естетичного образу та різноманіття архітектурних форм. Паралельно здійснювалися проекти міського планування, спрямовані на регулювання забудови, розвиток суспільних просторів, парків і скверів, що сприяло гармонійній інтеграції природних компонентів у міське середовище. У другій половині XIX – на початку XX ст. формується характерний одеський стиль приватної та громадської архітектури, який поєднав європейські художні тенденції з місцевими будівельними традиціями. Для нього були властиві використання місцевого каменю, теракоти, декоративної ліпнини та кованих елементів. Важливу роль у формуванні архітектурного обличчя міста відіграли багатоповерхові прибуткові будинки, що поєднували житлову та комерційну функції й водночас виступали символом соціального статусу власника¹.

Відмінною рисою архітектурної спадщини Одеси є її багатошаровість, що виявляється у поєднанні різних епох, матеріалів і функціональних типів будівель. Центральна частина міста зберігає класичні фасади XIX – початку XX ст., тоді як периферійні райони демонструють приклади пізнішого модернізму, конструктивізму та радянського ампіру. Особливо цінними є історичні ансамблі, у межах яких архітектура, планувальні рішення, міські площі та зелені насадження функціонують як єдина система, формуючи унікальне просторово-культурне середовище².

Важливу роль у зміні архітектурного ландшафту Одеси відіграв її багатокультурний характер. Протягом століть місто було середовищем співіснування різних етнічних спільнот – українців, росіян, євреїв, греків, болгар,

¹ Див.: Історія Одеси ...

² Див.: Чепелев М., Луговий О. та ін. Довідник зі збереження культурної спадщини Одеси ...

молдован, румунів, білорусів та ін.¹. Це відобразилося у стилістичній розмаїтості житлових і громадських будівель, культових споруд та соціальних інституцій. Архітектурні елементи різних культур органічно поєднувалися, формуючи впізнаваний міський образ, який став однією з ключових ознак Одеси. Аналіз архітектурної спадщини міста дозволяє простежити культурні й соціальні процеси, економічні цикли його розвитку та вплив зовнішніх історичних подій на структуру міського середовища².

У радянський період архітектурний ландшафт Одеси зазнав суттєвих змін. У міському просторі з'явилися монументальні адміністративні й громадські споруди, промислові комплекси та житлові масиви, зведені у стилях конструктивізму, сталінського ампіру й пізнішого модернізму. Часто нове будівництво або реконструкції здійснювалися на місці історичних будівель, що призводило до часткової втрати автентичності та порушення цілісного історико-культурного середовища. Наприклад, протягом 1930-х рр. в Одесі було знищено значну кількість пам'яток культової архітектури. Було знесено кафедральний собор, низку православних та інших храмів, синагогу і кенасу, а також зруйновано Старе християнське кладовище з меморіальними надгробками. Історичні та культурні дослідження у цей час зазнали масштабної фальсифікації, творчу атмосферу в мистецтві й архітектурі замінив ідеологічний диктат, а гуманістичні цінності поступилися репресивним практикам боротьби з «ворогами народу». Унаслідок цього Одеса перетворилася на провінційне радянське місто, яке не привертало значної уваги центральної влади, зокрема щодо питань розвитку та планування забудови. Після Другої світової війни розпочалося відновлення архітектурних пам'яток, реконструкція житлових масивів та часткове оновлення містобудівного обличчя як центральних районів, так і територій навколо них. Споруди, зведені у стилі радянського класицизму,

¹ Див.: Діанова Н. Особливості формування населення Одеси (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Чорноморська минувшина. 2019. № 2. С. 50-62; Одеса – моє місто. Одеса в цифрах. Офіційний сайт міста Одеса. URL: <https://omr.gov.ua/ua/odessa/data/> (дата звернення: 21.10.2023); Всеукраїнський перепис населення 2001 р. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 21.10.2023).

² Див.: Історія Одеси ...

були інтегровані в історичне середовище й органічно доповнили існуючу міську структуру¹.

Сучасні трансформації архітектурного ландшафту Одеси пов'язані з урбаністичним розвитком, реставрацією та реконструкцією історичних споруд, а також із їхньою адаптацією до нових функцій – офісних центрів, культурних установ та туристичних об'єктів. При цьому залишаються актуальними низка проблем: частина будівель перебуває в аварійному стані, деякі фасади руйнуються через некваліфіковані ремонти, а незаконна забудова порушує архітектурну цілісність історичних кварталів. Це підкреслює необхідність посиленого нормативного контролю та інтеграції історико-культурних цінностей у сучасні стратегії міського планування. Часто зміни архітектурного середовища здійснюються через реставрацію історичних фасадів, пристосування будівель до нових функцій та включення цінних об'єктів у культурні маршрути й туристичні проекти. Значну увагу приділяють фіксації та моніторингу технічного стану споруд, оцінці ризиків їх руйнування й розробці комплексних заходів із охорони культурної спадщини. Особливе значення має збереження та переосмислення внутрішніх дворів, прибудов і малих архітектурних форм, які відіграють важливу соціокультурну роль у міському середовищі. Вони відображають повсякденне життя, способи взаємодії мешканців та зберігають елементи історичної урбаністичної структури, що робить їх важливими об'єктами для подальшого документування та охорони. Окрему увагу приділяють будівлям із символічним або історичним значенням, зокрема пов'язаним із видатними діячами культури, науки, політики тощо. Такі об'єкти формують колективну пам'ять міської спільноти й відіграють ключову роль у збереженні культурної ідентичності Одеси².

Протягом останніх десятиріч державна та міська влада намагалися зберегти культурну спадщину та мультинаціональний характер Одеси. Проте складна економічна та управлінська ситуація призвела до погіршення

¹ Див.: Тимофієнко В. І. Відродження Одеси. Архітектура повоєнного десятиріччя ...

² Див.: Чепелев М., Луговий О. та ін. Довідник зі збереження культурної спадщини Одеси ...

збереження історичних будівель і планування міста. Історичні житлові будинки в центрі міста занепадають, хоча більшість із них має значну історичну, культурну та художню цінність. Одеса потерпає від активного нового будівництва, надмірного розвитку курортно-розважальної сфери та не завжди ефективних програм відновлення. Це свідчить про необхідність термінових заходів для захисту історичного середовища міста. Історичний центр продовжує замінюватися сучасними житловими будинками та бізнес-центрами¹.

У період незалежності в Одесі посилюється тенденція до створення унікальних архітектурних проєктів і відходу від типового будівництва, характерного для радянського часу. Житлові будинки, зведені за сучасними архітектурними проєктами, часто вступають у серйозний конфлікт із місцевими планувальними традиціями та архітектурним середовищем. Їхнє архітектурно-просторове вирішення зазвичай передбачає поєднання висотних об'єктів, великих масштабів тощо, розташованих на спільному п'єдесталі. Будівництво хмарочосів на земельних ділянках колишніх історичних садиб стало характерною рисою архітектурного розвитку Одеси на сучасному етапі. Також на формування сучасної архітектури міста значний вплив має статус Одеси як туристичного та культурного центру України. Під впливом потреб туристичної та рекреаційної сфер змінюється ансамбль громадських інституцій, зокрема зростає кількість торговельних центрів, закладів харчування, хостелів та інших об'єктів сфери послуг. Історичне ядро Одеси є щільно інтегрованим архітектурно-містобудівним утворенням, що перебуває під загрозою знищення. Багато історичних будівель у центрі міста перебувають у «аварійному» стані через відсутність дієвої системи охорони культурної спадщини².

Загалом архітектурний ландшафт Одеси постає як унікальний багатофункціональний і багат шаровий феномен, що поєднує історичні стилі,

¹ Збереження історичної спадщини: ключові проблеми та перепони на шляху їх виправлення. Асоціація правників України. URL: <https://uba.ua/ukr/news/8261> (дата звернення: 21.10.2025).

² Див.: Морозова Т. Т. Архітектурно-містобудівні принципи формування комплексів блокованої житлової забудови у міському середовищі (на прикладі міста Одеси). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 191 «Архітектура та містобудування» / Одеська державна академія будівництва та архітектури МОН України. Одеса, 2024. 182 с.

соціокультурні взаємодії, адаптацію до природного середовища та відповідає сучасним урбаністичним потребам. Архітектурна спадщина міста відображає його складну історію та різноспрямовані культурні впливи. Історичний центр Одеси вирізняється широкими бульварами, монументальною забудовою та низкою знакових міських локацій. Місто також має кілька районів зі специфічним архітектурним характером, серед яких Молдаванка та Сьомий кілометр. Особливої уваги заслуговують культові споруди, що становлять невід'ємну частину міського ландшафту. У центрі Одеси зосереджено чимало храмів різних конфесій, зокрема Свято-Успенський собор, Свято-Троїцький собор, Костел Святого Петра Апостола, Синагога Ор Самеах, Синагога Бейт Хабад та інші, які демонструють конфесійну й культурну багатоманітність міста.

Важливу роль у формуванні архітектурного обличчя Одеси відіграв європейський класицизм. Водночас загальною рисою архітектурної мови міста є виразна еkleктичність, що проявляється у поєднанні різних стилевих традицій та композиційних підходів. У міському просторі можна побачити широкий спектр архітектурних рішень (від віденського бароко Одеського національного академічного театру опери та балету до класицистичних форм Одеського національного художнього музею)¹.

Місто має значний масив забудови у стилі модерн, що сформувався наприкінці XIX – на початку XX ст. Ці споруди вирізняються декоративно опрацьованими фасадами, вигнутими лініями й органічними формами. Одним із найвідоміших прикладів одеського модерну є будівля Пасажу, спорудження якої завершено у 1900 р. У радянський період провідним архітектурним напрямом в Одесі стала сталінська архітектура, характерна монументальністю, симетрією та суворою естетикою. До виразних її прикладів належить будинок Одеської міської ради. Серед знакових елементів міського середовища слід згадати й

¹ Одеса в ЮНЕСКО: відповідальність, а не подарунок. Чорноморські новини. URL: <https://chornomorka.com/archive/22406-22407/a-16386.html> (дата звернення: 21.10.2025).

одеський фунікулер, що поєднує центральну частину міста з приморською зоною, вулицю Дерибасівську – одну з найвідоміших пішохідних вулиць Одеси, а також Воронцовський палац, зведений на початку XIX ст. Усі ці об'єкти формують упізнаваний міський ландшафт і увиразнюють історичну тяглість міського простору. Поєднання різних архітектурних стилів є ключовою рисою історико-культурного ландшафту Одеси. Останніми роками в місті посилюється інтерес до збереження архітектурної спадщини: реалізовано низку проєктів з реставрації та ревіталізації історичних будівель, що сприяло відновленню та оновленню окремих старих районів міста.

Отже, архітектура становить безцінне надбання Одеси, яке втілює її історичний досвід і багатогранну культурну спадщину. Важливо підкреслити, що у формуванні неповторного архітектурного образу міста брали участь представники десятків національностей, що зумовило його виняткову стилістичну та культурну різноманітність. Сьогодні архітектурна спадщина Одеси зазнає серйозних загроз унаслідок російської військової агресії проти України. Порятунком та збереження історичних будівель як ключового елемента культурного ландшафту перетворилися на одне з найактуальніших завдань міста. Зокрема, найцінніші пам'ятки були укріплені захисними конструкціями та обкладені мішками з піском, аби мінімізувати ризики їхнього пошкодження¹.

25 січня 2023 р. історичний центр міста було внесено до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО під загрозою. Процес номінації був ініційований Президентом України В. Зеленським, міністром культури та інформаційної політики О. Ткаченком та Одеською міською радою. Варто зазначити, що центр Одеси був висунутий на номінацію ще 2009 р., однак цей процес супроводжувався тривалими фаховими дискусіями. Нині історичний центр міста визначено як такий, що перебуває під загрозою. Це рішення має

¹ Див.: Рачков Є. Знищення, збереження та переосмислення міської культурної спадщини України під час російсько-української війни // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2022. Вип. 62. С. 12-48.

принципове значення, адже воно підкреслює виняткову цінність архітектурного обличчя міста й актуалізує необхідність його збереження. Одеса перебуває під своєрідним «блакитним щитом» міжнародного захисту: ЮНЕСКО надало місту охоронні гарантії, спрямовані на збереження його унікальної культурної самобутності¹.

Розгляньмо детальніше окремі приклади архітектурної спадщини історичної частини Одеси. Одним із найвідоміших символів міста є Потьомкінські сходи (Приморські; до 1955 р. були відомі як Бульварні, Рішельєвські або Гігантські сходи), що сполучають історичний центр із портом і вважаються однією з найвизначніших архітектурних пам'яток Одеси. Вони отримали свою сучасну назву на честь броненосця «Потьомкін» та стали світовою іконою завдяки фільму С. Ейзенштейна «Броненосець “Потьомкін”» (1925 р.). Потьомкінські сходи складаються зі 192 сходинок (первісно 200) і поділені на два великі прольоти із терасою між ними. Вони ведуть до порту, відкриваючи панорамний краєвид на Чорне море, що робить їх одним із найпопулярніших місць для огляду міста та фотографування. Сходи зведено у 1837–1841 рр. за проєктом архітектора Ф. Боффо за наказом князя М. Воронцова; завершення будівництва у 1841 р. відзначили урочистим відкриттям. Сьогодні Потьомкінські сходи залишаються улюбленим місцем не лише для туристів, а й для містян. Тут часто призначають зустрічі, виступають вуличні артисти, працюють продавці, а спортсмени використовують сходи як тренувальну локацію. Безперечно, Потьомкінські сходи є одним із ключових символів історії та культури Одеси й важливою складовою її історико-культурного ландшафту².

З Потьомкінськими сходами безпосередньо пов'язаний Приморський бульвар – одна з найвідоміших набережних Одеси, розташована вздовж узбережжя Чорного моря. Бульвар формує парадний морський фасад міста,

¹ Про місто. Офіційний сайт міста Одеса. URL: <https://omr.gov.ua/ua/odesa/about/> (дата звернення: 21.10.2025).

² Цікаві факти про Потьомкінські сходи в Одесі. Odessa Future. URL: <https://odessa-future.com.ua/uk/articles/3212-cikavi-fakti-pro-potomkinski-skhodi-v-odesi> (дата звернення: 21.10.2025).

поєднуючи історичний центр із морем і постаючи як цілісний ансамбль архітектурних пам'яток. Це одне з найпопулярніших туристичних місць Одеси, відоме своєю мальовничою панорамою та значною концентрацією історичних об'єктів. На одному кінці бульвару розташований Воронцовський палац, тоді як на іншому – Будинок Одеської міської ради (раніше Будинок Старої біржі, Одеська дума). Центральний відтинок бульвару формують низка знакових об'єктів, серед яких будівля Присутствених місць, пам'ятник першому керівнику міста А.-Е. де Рішельє та будинок Завадовського. До ансамблю бульвару також належать палац Шидловського, готель «Лондонський» та інші житлові будівлі. Від площі з пам'ятником Рішельє вниз, до порту і моря, спускаються згадані Потьомкінські сходи. Приморський бульвар є важливим громадським простором, де протягом року відбуваються різноманітні святкові події: Одеський міжнародний кінофестиваль, Одеський джазовий фестиваль, культурні й спортивні заходи. Поблизу бульвару розташовано кілька міських музеїв – Одеський археологічний музей, Одеський історико-краєзнавчий музей та Музей західного та східного мистецтва. З огляду на мальовничий характер, багатство культурної спадщини і подієву насиченість, Приморський бульвар безперечно належить до ключових складників історико-культурного ландшафту Одеси¹.

Композицію Приморського бульвару доповнює «Палац моряків», відомий також як «Палац Нарішкіних», який є пам'яткою архітектури національного значення. Тут збереглися оригінальні парадні сходи, великі дзеркальні стіни, гарна ліпнина та художні прикраси. Палац збудували в 1829–1830 рр. для одеського поміщика Шидловського за проектом архітектора Ф. Боффо, який також створив Потьомкінські сходи, Воронцовський палац тощо. У 1830-х рр. будівля належала графині М. Нарішкіній, фаворитці імператора Олександра I, а у 1860-х рр. – одеському генерал-губернатору. На початку ХХ ст. палац

¹ Вечерський В. В. Приморський бульвар в Одесі. Велика українська енциклопедія. URL: [https://vue.gov.ua/Приморський_бульвар_в_Одесі_\(дата_звернення:_29.10.2025\)](https://vue.gov.ua/Приморський_бульвар_в_Одесі_(дата_звернення:_29.10.2025)).

перейшов у державну власність, а від 1924 р. він став відомий як «Палац моряків». У 1952 р. до палацу добудували два флігелі та створили внутрішній дворик, де пізніше відкрили літній кінотеатр. Сьогодні Палац культури моряків поєднує історію та мистецтво, слугуючи місцем проведення різноманітних культурних заходів¹.

Неподалік від Потьомкінських сходів розташований одеський фунікулер (довжиною 130 м), що сполучає центральну частину міста з приморською зоною. Відкритий у 1902 р., він вважається одним із найстаріших фунікулерів Європи. Конструкція складається з двох вагонів, які рухаються паралельними коліями та з'єднані тросом. Поїздка триває приблизно 2 хв. Фунікулер посідає помітне місце в міському ландшафті та вважається важливою пам'яткою Одеси. Він є невід'ємною складовою історико-культурного ландшафту й продовжує виконувати важливу культурну та туристичну функції².

На Приморському бульварі розташована одна з найвидатніших архітектурних пам'яток Одеси в стилі ампір – Воронцовський палац. Споруджений на початку XIX ст. для князя М. Воронцова за проєктом вже згаданого архітектора Ф. Боффо. Будівлю оточує парк із фонтанами та скульптурами, що підкреслюють урочистий характер архітектурного ансамблю. У радянський період палац використовували як урядову будівлю. Нині він відкритий для відвідувачів як музей, де представлено експозиції, присвячені історії Одеси, родові Воронцових і самому палацу. Простір палацу сьогодні слугує місцем проведення культурних подій та концертів. Воронцовський палац є однією з найважливіших архітектурних пам'яток Одеси та невід'ємним елементом її історико-культурного ландшафту³.

¹ Палац культури моряків в Одесі. Скай Пост. URL: <https://sky-post.odessa.ua/turizm/palats-kultury-moryakiv-v-odesi/> (дата звернення: 21.10.2025).

² Одеський фунікулер: історія знаменитої підвісної дороги. Odessa Future. URL: <https://odessa-future.com.ua/uk/odeskyj-funikuler-istoriya-znamenitoi-pidvisnoi-dorogy> (дата звернення: 21.10.2025).

³ Вечерський В. В. Воронцовський палац в Одесі. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Воронцовський_палац_в_Одесі (дата звернення: 29.10.2025).

Серед важливих міських локацій, пов'язаних із Приморським бульваром, особливе місце займає Біржова площа (у різний час мала назви Думська, Бібліотечна, Революції та Комуни). Площа є популярним місцем проведення численних культурних і громадських заходів та оточена історичними будівлями і пам'ятниками. У 1834 р. на площі було споруджено будівлю Біржі, що й дало їй історичну назву (сьогодні в тут розташована Одеська міська рада). Будівля, також була спроектована Ф. Боффо в античному стилі у формі витягнутої букви «П», поєднує два крила подвійною колонадою. Під час подальших реновацій внутрішній дворик перетворено на вестибюль, залишився лише зовнішній ряд колон. Над ними встановлено скульптурну групу «День і Ніч» (дві жіночі фігури символізують хід часу) та годинник, який відтворює мелодію І. Дунаєвського «Пісня про Одесу». У нішах з обох боків розміщено скульптури богинь родючості та Меркурія, покровителя торгівлі, створені скульптором Л. Іоріні. Наприкінці ХІХ ст. міська рада переїхала в цю будівлю, тоді як для біржовиків спорудили нову будівлю. Поруч із площею починається вулиця Італійська (раніше – Пушкінська), а навпроти будівлі міської ради встановлено бюст О. Пушкіна, відкритий у 1889 р. Серед інших визначних об'єктів площі особливу увагу привертає повернена до моря трофейна гармата з англійського фрегату «Тигр» часів Кримської війни. У радянський період площа носила назву Комуни, а 1994 р. їй було повернено історичну назву. Ансамбль Думської площі є важливою складовою архітектурного обличчя Одеси – міста, що здобуло прізвисько «Південна Пальміра». Площа продовжує відігравати значну роль як громадський простір і центр міського життя¹.

Однією з найпопулярніших вулиць Одеси є пішохідна Дерibasівська, яка здобула туристичний статус «серця міста». Вона є улюбленим місцем одеситів та туристів, де проводяться святкування Дня міста, фестиваль «Гуморина» та

¹ Біржова (до 2014 року – Думська) площа. Туристичний портал Одеси. URL: <https://www.tic.in.ua/language/uk/ploschi/birzhova/?lang=uk> (дата звернення: 21.10.2025).

інші численні заходи. Дерibasівська розташована паралельно узбережжю Чорного моря, і названа на честь Х. де Рібаса, одного із засновників Одеси. Перша згадка про вулицю датується 1811 р., тоді вона мала назву Гімназична, оскільки тут розташовувалася єдина гімназія в місті (пізніше – Рішельєвський ліцей). У 1812 р. вулиця отримала сучасну назву. Протягом радянського періоду вона кілька разів змінювала назву: 1920 р. – Лассаля, 1938 р. – Чкалова. Під час німецько-румунської окупації вулиці повернули історичну назву. Дерibasівська відома своєю мальовничою архітектурою, яка поєднує неокласику, бароко та ренесанс. Уздовж вулиці розташовані численні історичні будівлі, багато з яких перетворено на кафе, ресторани та магазини. Тут розташовані визначні пам'ятки міста, зокрема Одеський театр опери та балету, Потьомкінські сходи та Міський сад. Таким чином, Дерibasівська є «головною» вулицею Одеси, яка формує один із ключових елементів історико-культурного ландшафту міста¹.

Одеські катакомби є ще одним важливим об'єктом, що формує історико-культурний ландшафт міста. Вони являють собою лабіринтоподібну мережу підземних порожнин, загальною довжиною приблизно 2,5 тис. км. Більшість катакомб – це колишні каменярні XIX ст., де видобували ракушняк (різновид вапняку), а також печери природного походження. Під час Другої світової війни катакомби слугували укриттям для радянських партизанів (зокрема, в катакомбах розташовувалися підземні лікарні, майстерні та збройові склади), які боролися проти німецько-румунських окупантів². Після війни катакомби були закриті для відвідування до 1980-х рр. Сьогодні вони приваблюють спелеологів та дослідників печер, які вивчають підземну геологію та складну систему тунелів. Вони також цікавлять міських істориків і надихають місцевих художників. Таким чином, Одеські катакомби є не лише захоплюючою

¹ Вулиця Дерibasівська: історія та цікаві місця. Odessa Future. URL: <https://odessa-future.com.ua/uk/vulyczya-derybasivska-istoriya-ta-czikavi-misczya> (дата звернення: 21.10.2025).

² Бачинська О. А. Одеські катакомби // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Odeski_katakomy (дата звернення: 21.10.2025).

туристичною атракцією, а й важливою історичною пам'яткою, яка дозволяє відвідувачам зазирнути в минуле міста¹.

Одеський національний академічний театр опери та балету є однією з найважливіших культурних установ міста. На його сцені відбуваються концерти класичної музики, виступи творчих колективів і запрошених артистів. Це один із найстаріших оперних театрів України – його відкрили 1810 р. за ініціативи міської влади. Будівля була спроектована архітектором Ф. Фрапполі, з подальшими значними доопрацюваннями Т. де Томона. У 1873 р. у новорічну ніч будівля згоріла, і протягом понад десяти років місто залишалося без оперного театру. Сучасну будівлю театру було споруджено в 1887 р. за проектом архітекторів Ф. Фельнера та Г. Гельмера. На сцені театру виступали видатні українські та зарубіжні артисти світового рівня (серед українських – С. Крушельницька, І. Паторжинський, З. Христіч, Б. Руденко, П. Вірський, І. Мойсеєв, М. Огренич, Р. Сергієнко та ін.; серед зарубіжних – Т. Руффо, М. Баттістіні, М. Кабальє та ін.). Сучасний репертуар театру налічує понад 80 вистав, включаючи класичні оперні та балетні шедеври світової сцени, твори українських композиторів та унікальні концертні програми². Театр є однією з найкрасивіших будівель міста та популярним місцем серед містян і туристів. Будівля вміщує понад тисячу осіб, має відмінну акустику, просторну сцену та сучасне технічне обладнання. Протягом своєї історії театр зазнав кількох реконструкцій, зокрема наприкінці 1990-х та на початку 2000-х рр., проте зберіг свій оригінальний архітектурний стиль. У 2007 р. театру було присвоєно статус «національний»³.

¹ Печерні будинки. Що ховають у каменоломнях нащадки справжніх творців Одеси. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/02/19/7283894/> (дата звернення: 21.10.2025).

² Див.: Одеський театр опери та балету. Concert.ua. URL: <https://concert.ua/uk/venue/operahouse-odesa> (дата звернення: 21.10.2025).

³ Войтюк Т. Що відомо про історію Одеського театру опери та балету. СУСПІЛЬНЕ | ВІДЕООВИНИ. Суспільне Новини. URL: <https://suspilne.media/104022-so-vidomo-pro-istoriu-odeskogo-teatru-operi-ta-baletu-suspile-videonovini/> (дата звернення: 21.10.2025); Історія театру. Одеський національний академічний театр опери та балету. URL: <https://operahouse.od.ua/about/history/> (дата звернення: 21.10.2025).

Одеський національний академічний театр опери та балету також є домом для Одеської школи опери та балету – однієї з найпрестижніших музичних шкіл України, яка пропонує навчання співу, танцям і теорії музики та підготувала багато талановитих виконавців. Крім того, тут базується Одеський філармонічний оркестр, знаний своїм виконанням класичної музики. Одеський театр опери та балету виконує важливу соціокультурну роль: він слугує центром для благодійних заходів, виставок, концертів і урочистих подій, таких як весільні та випускні церемонії. Театр має значний архів історичних документів і артефактів, включаючи оригінальні костюми, сценічні проекти та фотографії, доступні для дослідників і широкої публіки. Установа активно співпрацює з місцевою спільнотою та бере участь у великих культурних заходах, серед яких Одеський міжнародний кінофестиваль, Літературний та Музичний фестивалі. Театр відіграє освітню роль, пропонуючи програми для шкіл і громадських груп, включно з екскурсіями, семінарами та майстер-класами. Додатково функціонує волонтерська програма та спеціальні заходи, такі як закулісні тури, відкриті репетиції й зустрічі з художниками, що дозволяють глядачам глибше пізнати театр та форми мистецтва, які він представляє. Таким чином, Одеський національний академічний театр опери та балету є важливим культурним центром міста, який підкреслює його мультикультурний характер та значення у розвитку мистецтва і соціального життя Одеси¹.

Одеський національний академічний театр опери та балету, як частину «Історичного центру міста Одеса», внесено до Списку Всесвітньої спадщини під загрозою. Його велична архітектура та багатий репертуар здобули широке визнання, неодноразово забезпечуючи театру високі місця у престижних світових і національних рейтингах. У 2008 р. будівля театру була відзначена

¹ Там само.

журналом «Forbes» як одна з 11 найцікавіших пам'яток Східної Європи¹. У 2022 р. театр отримав найвищу нагороду у світі оперного мистецтва – звання «Opera Company of the year 2022» від «The International Opera Awards»².

Загалом в Одесі функціонує сім великих театрів, зокрема, Одеський обласний академічний драматичний театр, який є символом багатої культурної спадщини міста. Театр засновано в 1874 р., тож він має тривалу традицію збереження та популяризації культурних надбань. Будівля театру, споруджена наприкінці ХІХ ст., вважається шедевром ренесансу. Театр має кілька сцен, зокрема головну, яка вміщує до тисячі глядачів. Колектив театру бере участь у різноманітних культурних та громадських заходах у місті, серед яких кінофестиваль, літературний та музичний фестивалі. В умовах широкомасштабного російського вторгнення 2 березня 2022 р. колектив театру ухвалив рішення про перейменування закладу, зокрема вилучивши зі його назви слово «російський». Це підкреслює його сучасну роль як центру національної та місцевої культурної ідентичності³.

Іншим важливим об'єктом, що формує історико-культурний ландшафт Одеси, є Одеська кіностудія – одна з найстаріших і найвідоміших кіностудій України. Тут було створено численні фільми, які здобули визнання на національному та міжнародному рівнях. Історія кінематографа в Одесі починається ще в 1893 р., коли інженер Й. Тимченко за участю М. Фрейденберга сконструював один із перших у світі знімальних апаратів. Офіційне заснування кіностудії відбулося у 1918 р. Відтоді вона випустила сотні фільмів, багато з яких стали класикою українського та радянського кіно. Кіностудія об'єднувала численних талановитих режисерів, акторів та письменників, а також виробляла

¹ «Forbes» включив Одеську оперу до списку найцікавіших пам'яток Східної Європи. УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/society/97847-forbes-vklyuchiv-odesku-operu-do-spisku-naytsikavishih-pamyatok-shidnoji-evropi.html> (дата звернення: 21.10.2025).

² Львівська та Одеська національні опери отримали звання Opera Company of the year 2022 at The International Opera Awards. Міністерство культури України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/lvivska-ta-odeska-natsionalni-opery-otrymaly-zvannia-opera-company-of-the-year-2022-at-the-international-opera-awards/> (дата звернення: 21.10.2025).

³ Історія Одеського обласного академічного драматичного театру. Одеський обласний академічний драматичний театр. URL: <https://academteatr.od.ua/history> (дата звернення: 21.10.2025).

документальні фільми, які відіграли важливу роль у збереженні культурної спадщини регіону. Сучасна студія оснащена професійною звуковою сценою та виробничими потужностями, що дозволяють створювати фільми будь-яких жанрів. Тут також зберігається великий архів історичних документів та артефактів, включаючи оригінальні костюми, сценарії та фотографії. Кіностудія продовжує відігравати значну роль у культурному житті Одеси та України. Вона є домівкою для Одеського міжнародного кінофестивалю – одного з найважливіших кінофестивалів країни, що приваблює кінематографістів і глядачів з усього світу. Крім того, кіностудія проводить освітні та просвітницькі програми, включаючи екскурсії, семінари та майстер-класи¹.

Одеса була й залишається популярним туристичним містом на узбережжі Чорного моря. Важливу роль у формуванні історико-культурного ландшафту міста відіграють його пляжі. Найстарішим серед них є «Ланжерон», розташований неподалік історичного центру. У XIX ст. на цьому місці знаходилася дача губернатора О. Ланжерона, від якої збереглася лише арка. Найпопулярнішим міським пляжем сьогодні вважається «Аркадія», розташована в однойменному районі міста². Слід також відзначити, що на сучасному етапі берегова смуга Одеси є прикладом розташування лінійних висотних споруд, фасади яких орієнтовані один до одного у бік моря, створюючи головну перешкоду для морського горизонту. Такий підхід є неприпустимим для курортних міст. Конфліктна ситуація, що виникає через новітні житлові комплекси, недостатній обсяг соціальної інфраструктури, беззахисність рекреаційних зон та архітектурних пам'яток, потребує застосування комплексних заходів у сфері архітектури та містобудування. Це дозволить

¹ Історія. Одеська кіностудія. URL: <https://www.odesafilmstudio.com.ua/uk/about/history> (дата звернення: 21.10.2025).

² Ревко Н. Пляжі Одеси: від популярних до малолюдних. Віледж Україна. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-guide/260141-plyazhi-odesi-vid-populyarnih-do-malolyudnih> (дата звернення: 21.10.2025).

забезпечити збалансований розвиток Одеси як туристичного, історичного та культурного міста, яке внесено до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО¹.

На прикладі архітектурної спадщини Одеси слід розглянути системні проблеми охорони її історико-культурного ландшафту. Урбаністичні та економічні фактори відіграють вирішальну роль у збереженні культурної спадщини міста, яке продовжує динамічно розвиватися як економічний, транспортний і туристичний центр Півдня України. Передусім інтенсивна урбанізація центральних районів, включаючи історичне ядро, спричиняє підвищений тиск на архітектурні комплекси та історичні квартали. Реконструкції, нове будівництво та адаптація старих будівель під комерційні потреби нерідко здійснюються без урахування вимог щодо збереження автентичності, що призводить до зміни силуету міста та порушення історичного ритму забудови. Характерним прикладом є трансформації в історичному центрі, де заміна автентичних фасадів сучасними матеріалами та об'єднання кількох будівель у торговельні комплекси створює дисонанс з довколишнім історичним середовищем. Економічні чинники, насамперед високий попит на комерційну нерухомість у центральній частині, стимулюють приватних власників до перепланування й модернізації історичних споруд із пріоритетом комерційної вигоди над збереженням культурної цінності. Це не лише знижує рівень автентичності об'єктів, а й створює додатковий тиск на міські служби охорони культурної спадщини, які часто не встигають реагувати на численні самовільні втручання. Показовим прикладом є комплекс будівель в історичній частині міста, де реконструкції під кафе та магазини призвели до втрати оригінальних архітектурних деталей. Однією з ключових проблем, що пов'язана із соціально-політичними трансформаціями, є загроза втрати цілісності історичних кварталів через масштабні реконструкції та активне нове будівництво. У центральній частині Одеси, особливо в районах старого міста, спостерігаються випадки самовільного перепланування, поділу історичних споруд на окремі комерційні

¹ Див.: Морозова Т. Т. Архітектурно-містобудівні принципи формування комплексів блокованої житлової забудови у міському середовищі (на прикладі міста Одеси) ...

приміщення та демонтажу елементів фасадів під тиском забудовників. Подібні практики руйнують архітектурну автентичність і порушують історичну структуру забудови, що ускладнює сприйняття історико-культурного ландшафту як єдиного цілого. Серед найважливіших викликів збереження історико-культурного ландшафту Одеси варто виокремити проблеми, пов'язані з історичними будівлями у приватній власності. Самовільні втручання та неконтрольовані реконструкції не лише підривають архітектурну цілісність міського середовища, а й негативно позначаються на туристичній привабливості, оскільки саме центральні історичні квартали формують образ Одеси як історико-культурного центру¹.

Ще одним важливим викликом є недостатнє правове регулювання сфери охорони культурної спадщини та його очевидна невідповідність сучасним умовам. Попри наявність законодавчих актів України щодо збереження пам'яток і історичних ареалів, на практиці часто виникають суперечності між нормами містобудування, економічними інтересами забудовників та потребами захисту культурного середовища. Це стосується як окремих архітектурних об'єктів, так і комплексів історичних кварталів, у межах яких відсутність ефективної системи моніторингу та контролю призводить до пошкодження фасадів, втрати автентичних інтер'єрів та деградації прилеглих територій. Показовим прикладом інституційних труднощів є ситуація з розробкою «Міської цільової програми збереження культурної спадщини на 2025–2028 рр.», яку в Одесі не можуть завершити через неузгодженість між окремими департаментами міської ради. Вони не можуть дійти згоди щодо формулювань, структури та розподілу відповідальності за окремі напрями програми. Хоча проект документа майже готовий, профільний департамент не здатен завершити роботу через затримки з боку інших структурних підрозділів, відповідальних за різні його компоненти. Зокрема, департаменти міського господарства та капітального будівництва, а також департаменти економіки й фінансів регулярно подають нові зауваження до

¹ Див.: Стратегія культурного розвитку Одеси 2025–2035 ...

відповідних розділів, що фактично блокує остаточне погодження та затвердження програми¹.

Не менш критичним аспектом є інформаційне забезпечення охорони культурної спадщини. Недостатня документація історико-культурних об'єктів, обмежений доступ до архівних матеріалів та відсутність єдиного цифрового реєстру ускладнюють планування реставраційних робіт і моніторинг стану пам'яток. Ця проблема особливо загострюється в умовах війни, коли доступ до окремих районів обмежений, а культурні інституції змушені зосереджувати свої зусилля на збереженні найцінніших об'єктів і колекцій у захищених умовах.

Війна створює й додаткові ризики для історико-культурного середовища. Навіть за відносно безпечної ситуації в місті зберігається небезпека пошкодження об'єктів унаслідок підготовки територій до оборони або їхнього тимчасового використання для логістичних і інфраструктурних потреб. Зокрема, зони поблизу порту, що раніше мали значну історичну цінність, нині можуть бути залучені до військових чи оборонних функцій, що обмежує доступ до архітектурних та монументальних об'єктів і суттєво ускладнює можливість їх обліку та реставрації.

Актуальною залишається й проблема інтеграції історико-культурного ландшафту в сучасне соціокультурне життя міста. Відсутність комплексних програм популяризації спадщини, а також освітніх і просвітницьких ініціатив зменшує залученість мешканців до взаємодії з культурним середовищем та послаблює усвідомлення цінності історичного ландшафту. Це особливо помітно серед молоді, для якої, за браку відповідного контексту, історичні та архітектурні об'єкти нерідко сприймаються лише як естетичні елементи міського простору.

Важливим аспектом є також вплив інфраструктурних проєктів і транспортного навантаження на історичний центр. Прокладання нових магістралей, розширення дорожньої мережі та інтенсивний рух вантажного транспорту створюють значні вібраційні навантаження на старі будівлі, що

¹ Історична забудова під загрозою: в Одесі пів року не можуть погодити план охорони пам'яток. Центр публічних розслідувань. URL: <https://cpi.org.ua/news/istorichna-zabudova-pid-zagrozoju-v-odesi-piv-roku/> (дата звернення: 21.10.2025).

підвищує ризик руйнування їх конструкцій та фасадів. Особливо вразливими є будівлі XIX – початку XX ст., які не були розраховані на подібні експлуатаційні умови.

Туристична привабливість Одеси має подвійний вплив на стан її історико-культурного ландшафту. З одного боку, розвиток туристичної інфраструктури стимулює збереження окремих архітектурних і культурних об'єктів, зокрема реставрацію Одеського національного академічного театру опери та балету чи оновлення Приморського бульвару. З іншого боку, масовий туризм і поширення короткострокової оренди житла створюють додаткове навантаження на історичні квартали, прискорюють зношення фасадів та інколи провокують самовільні втручання у внутрішнє планування будівель.

Не менш важливим фактором є фінансова нестабільність і недостатнє державне фінансування програм охорони культурної спадщини. В умовах сучасних економічних викликів реставраційні роботи часто відкладаються або виконуються частково, що підвищує ризик поступової деградації архітектурних та монументальних об'єктів. Показовими є затримки реставраційних робіт на історичних будівлях на вул. Канатній та вул. Гоголя, зумовлені нестачею коштів, що погіршує стан їх фасадів та внутрішніх конструкцій.

Урбаністичні та економічні чинники суттєво впливають і на соціокультурну складову історико-культурного середовища Одеси. Зміна функціонального призначення будівель, комерціалізація центральних районів та скорочення публічних просторів сприяють ослабленню локальних громад, зменшенню доступності історичних об'єктів для мешканців і, як наслідок, поступовому відчуженню суспільства від власної культурної спадщини.

Сучасні виклики, пов'язані зі збереженням архітектурної спадщини, також зумовлені демографічними змінами, економічними чинниками, впливом сучасного будівництва тощо. Реконструкції нерідко здійснюються без належного урахування історичної автентичності, що спричиняє втрату оригінальних декоративних елементів, порушення пропорцій і загальної естетики історичних споруд. Водночас позитивним явищем є розвиток реставраційних проєктів,

включення історичних об'єктів до культурних маршрутів і їх адаптація до сучасних функцій, що дозволяє поєднати збереження історичної цінності з практичним використанням. У цьому контексті ключового значення набуває міждисциплінарна співпраця істориків, архітекторів, урбаністів і культурологів, що забезпечує створення комплексних досліджень, об'єктивну оцінку стану спадщини та розробку науково обґрунтованих рекомендацій щодо її охорони.

Таким чином, урбаністичні та економічні чинники формують комплекс взаємопов'язаних викликів для охорони культурної спадщини Одеси. Вони охоплюють тиск сучасної забудови та реконструкцій, перевантаження транспортної й туристичної інфраструктури, фінансові обмеження та трансформацію соціокультурного середовища. За таких умов постає потреба у системному й багаторівневому підході до дослідження, збереження, популяризації та управління історико-культурним ландшафтом міста.

Популяризація культурної спадщини є важливим компонентом практик її охорони, оскільки формує суспільну підтримку та підвищує рівень обізнаності мешканців і туристів. До таких практик належать культурні події, екскурсії, тематичні фестивалі, освітні програми та інтерактивні виставки. Наприклад, державні та муніципальні одеські музеї, а також низка приватних галерей регулярно організовують виставки та лекції, присвячені історії архітектури, монументальних об'єктів і соціокультурних практик міста. Використання сучасних цифрових технологій – віртуальних турів, мобільних застосунків, онлайн-архівів – дає змогу залучати широку аудиторію, включно з тими, хто не має фізичного доступу до об'єктів культурної спадщини. Сучасні стратегії збереження дедалі активніше включають цифрові технології, що відкривають нові можливості для переосмислення культурного простору. Віртуальні тури, онлайн-архіви, мобільні додатки та інтерактивні мапи дають змогу зберігати й популяризувати інформацію про архітектурні та монументальні об'єкти, культурні події й локальні традиції, водночас зменшуючи навантаження на фізичні пам'ятки та забезпечуючи доступ до них для широкого кола користувачів. Цифровізація культурного простору сприяє формуванню нового типу міського

досвіду, у якому автентичність історичних об'єктів поєднується із сучасними інформаційними технологіями.

Слід також відзначити, що сучасний етап розвитку архітектурної спадщини Одеси характеризується активними процесами реставрації, адаптивного використання історичних будівель, їх інтеграції в сучасну міську інфраструктуру та розбудови культурного туризму. Важливу роль відіграють міжнародні й національні програми збереження спадщини, що передбачають наукові дослідження, документацію та моніторинг стану пам'яток. Особливу увагу приділяють комплексам історичного центру, де поєднуються класицизм, історизм і модерн, а також спорудам, які символізують багатокультурний характер Одеси та відображають внесок різних етноконфесійних громад у формування міського середовища. Серед актуальних проблем збереження архітектурної спадщини – руйнування будівель під впливом природних факторів, недбалый ремонт, незаконні реконструкції та конфлікти між інтересами комерційних забудовників і вимогами органів охорони культурної спадщини. За таких умов дослідження, систематизація та методологічна оцінка архітектурної спадщини набувають особливої ваги.

Не менш важливим є залучення локальних громад до процесів переосмислення культурного простору. Соціокультурні ініціативи, волонтерські проєкти, фестивалі та локальні культурні події сприяють зміцненню ідентичності мешканців і формують відчуття спільної відповідальності за збереження культурної спадщини. Прикладами таких практик є святкування Дня міста з реконструкцією історичних сцен, тематичні ярмарки у центральних районах, а також виставки в місцевих галереях, що репрезентують історичний контекст і традиції Одеси. Особливу увагу приділяють інтеграції громад у процеси збереження історико-культурного ландшафту. Місцеві жителі активно долучаються до волонтерських ініціатив з відновлення зелених зон, фасадів будівель і громадських просторів, а також до створення комеморативних та культурних проєктів. Серед них – встановлення пам'ятних знаків, організація локальних виставок і проведення заходів, присвячених історичним подіям.

Показовими прикладами такої діяльності є робота ГО «Мій дім Одеса», ГО «Архітектура Одеси», а також проєкт «Тисячі дверей»¹.

Слід враховувати, що сучасний міський планувальний підхід до збереження культурної спадщини передбачає охорону не тільки окремих видатних об'єктів, а й навколишнього природного та міського середовищ в умовах, в яких виникли і існують пам'ятки містобудування й архітектури. До ландшафтних об'єктів слід відносити сади і парки, що примикають до пам'яток архітектури та містобудування, та є самодостатніми об'єктами. Виявленню та охороні підлягають окремі природні пам'ятки Одеси, що мають естетичну та історичну цінність. Особливу увагу в історико-архітектурному опорному плані приділено виявленню особливостей ландшафту, які вплинули на формування індивідуального і своєрідного вигляду Одеси, на вибір місця її розташування, на структуру і композиційну побудову історичного центру.

У структурі міських рекреаційних зон провідну роль відіграють парки та сади. Одним із найпопулярніших серед мешканців та туристів є Міський сад, розташований в історичній частині Одеси. Передісторія його створення сягає кінця XVIII ст. Парк займає площу близько 15 гектарів і є місцем зростання різноманітних дерев, рослин та квітів. У Міському саду розташовано чимало міських скульптур, серед яких пам'ятники І. Ільфа і Є. Петрову, Л. Утьосову та С. Уточкіну, а також художні композиції «Дванадцять стільців», «Одеський час», «Лев і левиця» та інші. Ці скульптури підкреслюють культурну ідентичність міста та слугують важливими об'єктами його культурного ландшафту².

Серед зелених зон міста особливе значення також мають Одеський зоологічний парк та ботанічний сад. Ідея створення зоопарку виникла в 1889 р., напередодні святкування сторіччя міста, проте фактично він був заснований лише у 1922 р. Станом на 2022 р. колекція зоопарку нараховувала 231 вид тварин, серед яких 23 види занесені до Червоної книги України, а 29 – до Червоної книги

¹ Див.: Відновити пам'ять. Чому влада Одеси не реставрує старовинні двері, та хто їх рятує натомість. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/112969-vidnoviti-pamat-comu-vlada-odesi-ne-restavruє-starovinni-dveri-ta-hto-ih-ratue-natomist> (дата звернення: 21.10.2025).

² Міський сад. Туристичний портал Одеси. URL: https://www.tic.in.ua/?page_id=9575&lang=uk (дата звернення: 21.10.2025).

Міжнародного Союзу охорони природи¹. Одеський ботанічний сад було відкрито у 1819 р., і він став одним із перших ботанічних садів України. Сьогодні сад також виконує освітню функцію, адже на його базі проходять навчання студенти-біологи з багатьох міст України².

Звичайно, серед об'єктів, важливих для містян і таких, що формують «обличчя» Одеси, особливе місце посідає «Привоз». Це неофіційна, але надзвичайно важлива складова міської спадщини, що відсилає до давніх торговельних традицій міста. «Привоз» – міський ринок, заснований у 1827 р., – став своєрідним «народним» символом Одеси з характерним стилем, гумором і неповторною атмосферою. Вважається, що саме тут сформувалася унікальна одеська говірка, якою вправно володіють місцеві торговці, перетворюючи кожен продаж на невелику виставу. Пам'ятник бичку – символу рибного достатку – нагадує про давню історію цього місця. Частина ринку, зокрема комплекс будівель фруктового пасажу, є пам'ятками культурної спадщини та розташована в межах історичного центру. Водночас сучасне функціонування ринку нерідко сприймається як хаотичне й перенасичене: кількість торгових точок постійно зростає, що погіршує архітектурне середовище. Ринок належить приватним підприємцям, тому питання його благоустрою ускладнюється. Окремою проблемою залишається надмірне сміття та забруднення в самому серці історичної частини міста. З часом ринок стає дедалі менш впорядкованим, що суперечить сучасним уявленням про комфортний міський простір. Вирішення цих питань значною мірою залежить від міської влади, яка може встановити чіткі правила та норми для функціонування ринку. Це сприятиме одночасно і його модернізації, і збереженню культурної спадщини та історичної цінності цього унікального одеського простору³.

Особливо важливе місце в історико-культурному ландшафті Одеси належить музеям. На сучасному етапі в місті функціонує більше 30 музеїв і

¹ Одеський зоопарк. URL: <https://azu.org.ua/zoos/odeskij-zoopark/> (дата звернення: 21.10.2025).

² Ботанічний сад Одеського національного університету. Туристичний портал Одеси. URL: https://www.tic.in.ua/?page_id=9647&lang=uk (дата звернення: 21.10.2025).

³ Див.: Ринок «Привоз». Туристичний портал Одеси. URL: <https://www.tic.in.ua/language/uk/slavnozvisni-bazary/pryvoz/> (дата звернення: 21.10.2025).

музейних кімнат. Серед найбільших і найбільш відомих музейних інституцій особливо вирізняються Одеський літературний музей, Одеський історико-краєзнавчий музей, Одеський художній музей, Одеський археологічний музей, Одеський військово-історичний музей та ін.

Наприклад, Одеський літературний музей було засновано 1977 р. Для його потреб відвели палац князів Гагаріних, зведений у 1850-х рр. архітектором Л. Оттоном, ця будівля є пам'яткою архітектури. Відкриття музею відбулося 1984 р. В експозиції музею представлено матеріали, що висвітлюють витoki літературної історії міста XVIII–XIX ст.: ранній період розвитку, поезію, фольклор, книжкову продукцію та твори, пов'язані із зародженням одеської літературної традиції¹.

Своєю чергою, Одеський національний художній музей є одним із найстаріших мистецьких закладів на півдні України. Він зберігає колекції живопису, графіки та скульптури XVII–XX ст. Будівлю, у якій нині розміщено музей, було зведено в 1820-х рр. Першою власницею палацу була графиня О. Нарішкіна (уроджена Потоцька). У 1888 р. палац придбав одеський міський голова Г. Маразлі – відомий громадський діяч, колекціонер і меценат. У 1892 р. він передав будівлю місту з метою створення в ній музею витончених мистецтв. Відкриття музею відбулося 1899 р. В експозиціях закладу представлено твори як українських художників, так і європейських майстрів, що дає змогу простежити культурні взаємозв'язки Одеси з іншими європейськими центрами².

Варто також згадати Одеський музей західного та східного мистецтва, заснований 1924 р. Музей розташований у палаці Абази – пам'ятці архітектури національного значення, що поєднує спадщину кінця XIX ст. з багатством колекцій живопису, декоративно-ужиткового мистецтва та археологічних артефактів з усього світу. Особливою цінністю вирізняється експозиція східного

¹ Історія. Одеський літературний музей. URL: <https://museum-literature.odessa.ua/museum/> (дата звернення: 21.10.2025).

² Про музей. Одеський національний художній музей. URL: <https://www.ofam.ua/> (дата звернення: 21.10.2025).

мистецтва, яка підкреслює історичну роль Одеси як важливого торгового й культурного центру на Чорноморському узбережжі. Одеський музей західного та східного мистецтва зберігає та демонструє одну з найзначніших в Україні колекцій зарубіжного мистецтва¹.

На окрему увагу заслуговує Музей морського флоту України, що розташований у будівлі – пам'ятці архітектури, спроектованій архітектором Г. Торрічеллі. У минулому в цьому приміщенні містився Англійський клуб, і його архітектурний образ був витриманий у дусі британської культурної традиції. Клуб було збудовано 1842 р. Морський музей було засновано 1920 р. моряком і художником В. Ченцовим. У його сучасній експозиції демонструвалися рідкісні моделі суден, що понад сто років тому ходили просторами Чорного моря. Фонд музею налічував близько 100 тис. експонатів, серед яких цінні документи, фотографії, стародруки, моделі кораблів тощо. У 2005 р. у будівлі музею сталася масштабна пожежа, яка знищила дах та перекриття на площі близько 1200 м². Відновити експозицію не вдалося через втрату документації та руйнування значної частини фондів. Вогонь знищив, зокрема, унікальні компаси та штурвали російських кораблів XVII ст. Восени 2015 р. сталася друга пожежа, що завдала значних ушкоджень правому крилу будівлі, а навесні 2016 р. – третя, цього разу в підвальному приміщенні. Напередодні повномасштабного російського вторгнення музей планували реставрувати².

Окрему увагу варто приділити спеціалізованим галереям та центрам сучасного мистецтва, які відображають трансформації культурного ландшафту Одеси та її взаємодію з глобальними культурними процесами. Такі інституції не лише експонують сучасні твори живопису, графіки та скульптури, а й організовують міжнародні виставки, арт-резиденції та міждисциплінарні

¹ Одеський музей західного та східного мистецтва. URL: <https://oweamuseum.odessa.ua> (дата звернення: 21.10.2025).

² Талабан А. Музей морського флоту в Одесі. З'явилися рідкісні фото експонатів. Новини.LIVE. URL: <https://odesa.novyny.live/muzei-morskogo-flota-v-odesse-poiavilis-redkie-foto-eksponatov-26103.html> (дата звернення: 21.10.2025).

проекти. Це дає змогу поєднувати локальну історико-культурну специфіку з актуальними світовими тенденціями. Подібні культурні простори активно формують нові символічні коди міста та сприяють розвитку його креативної економіки. Галереї сучасного мистецтва, зокрема Музей сучасного мистецтва Одеси, виконують функцію не лише демонстрації новітніх художніх практик, а й інтеграції міської спільноти в ширші процеси культурної трансформації¹.

Культурні інституції активно інтегруються в туристичну інфраструктуру Одеси. Екскурсійні маршрути включають відвідування музеїв і галерей, що дає змогу туристам комплексно ознайомитися з історією міста, його архітектурою, мистецтвом і культурними традиціями². Водночас для місцевих мешканців ці заклади стають просторами соціалізації, культурної освіти та інтеграції різних соціальних груп у культурне життя міста.

Окремо слід зазначити конкретні проблеми, пов'язані з музеями та культурними інституціями. Зокрема, Одеський художній музей та Одеський музей західного та східного мистецтва стикаються з обмеженим фінансуванням реставраційних проєктів і оновлення експозицій, що ускладнює збереження цінних колекцій та залучення широкої аудиторії. У деяких випадках частина експонатів зберігається у тимчасових сховищах через нестачу приміщень із належними умовами для збереження, що підвищує ризик їх пошкодження.

Слід відзначити, що від 2014 р. російська військова агресія проти України призвела до значних людських жертв і масштабних руйнувань українських міст. Пошкоджень зазнали житлові будинки, лікарні, школи, університети, промислові підприємства та об'єкти критичної інфраструктури. Істотних втрат зазнала й історична забудова багатьох міст України, зокрема житлові й адміністративні споруди, релігійні об'єкти, меморіали та пам'ятники. Значно постраждали також

¹ Про Музей сучасного мистецтва Одеси. Музей сучасного мистецтва Одеси. URL: <https://msio.com.ua/about-museum/> (дата звернення: 21.10.2025).

² Найцікавіші тури по Одесі: маршрути, якими варто пройти кожному. Visit Ukraine Today. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/6366/the-most-interesting-tours-in-odesa-routes-that-everyone-should-take?srsId=AfmBOooQarBPhWWZD5O-uiZOJ8UhEMoCER9uNCpvEp2zhZyJmhbbDnJB> (дата звернення: 21.10.2025).

культурні інституції, передусім музеї, архіви та бібліотеки. Експерти наголошують, що збитки, завдані культурній спадщині України, є найбільшими від часів Другої світової війни. У повній мірі це стосується й Одеси. За даними Міністерства культури України, у період з 24 лютого 2022 р. по 25 жовтня 2025 р. внаслідок російської агресії було зруйновано та пошкоджено 1612 пам'яток культурної спадщини та 2427 об'єктів культурної інфраструктури, з них 182 – в Одеській області¹. Своєю чергою, станом на 26 листопада 2025 р. ЮНЕСКО підтвердила пошкодження 512 об'єктів культурної спадщини України від початку повномасштабного вторгнення, серед яких 63 – в Одесі². За даними громадської ініціативи «HEMO: Ukrainian Heritage Monitoring Lab», станом на 1 листопада 2025 р. зафіксовано 1410 пошкоджених або зруйнованих об'єктів культурної спадщини України, з яких 165 – в Одеській області³.

Історико-культурний ландшафт міста постійно зазнає руйнувань через ворожі обстріли та бомбардування. Один із найбільш резонансних і масових ударів стався в ніч на 23 липня 2023 р., коли російські війська завдали ракетного удару по Одесі. За даними обласної військової адміністрації, внаслідок атаки було пошкоджено щонайменше 25 пам'яток історії та архітектури, серед яких Спасо-Преображенський собор, будинок Чижевича, будинок Папудової, будинок Заблудовського, будинок Гагаріна, будинок Януша, будинок Жданової, будинок Рассель дель Турко, будинок Маса, особняк Манук-Бея, будинок Ковалевського та будинок Машевського⁴. За три дні до цього, 20 липня, внаслідок нічної

¹ 1612 пам'яток культурної спадщини та 2427 об'єктів культурної інфраструктури постраждали в Україні через російську агресію. Міністерство культури України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/1612-pamyatok-kulturnoyi-spadshhyny-ta-2427-ob/> (дата звернення: 21.10.2025).

² Damaged Cultural Sites in Ukraine Verified by UNESCO. UNESCO. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco> (дата звернення: 21.10.2025).

³ HEMO: Ukrainian Heritage Monitoring Lab. URL: <https://www.hemo.in.ua/> (дата звернення: 21.10.2025).

⁴ Див.: Коршак Н. В Одесі за ніч Росія пошкодила 61 будівлю, з яких 28 – пам'ятки культурної спадщини. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/535669-v-odesi-za-nic-rosia-poskodila-61-budivlu-z-akih-28-pamatki-kulturnoi-spadsini/> (дата звернення: 21.10.2025); Коршак Н., Сисоєв Ю., Васильєв Д. «Руйнування колосальні»: через російську атаку в Одесі пошкоджено Спасо-Преображенський собор. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/534651-rujnuvanna-kolosalni-cerez-rosijsku-ataku-v-odesi-zrujnovano-svato-preobrazenskij-sobor/> (дата звернення: 21.10.2025).

російської ракетної атаки постраждали будівлі Одеського літературного музею та Одеського археологічного музею¹.

Від початку повномасштабного російського збройного вторгнення в Україну в 2022 р. Одеса зазнає значного ризику руйнування об'єктів культурної спадщини, що робить надзвичайно актуальними питання їхньої консервації та захисту. У цьому контексті міжнародні ініціативи ЮНЕСКО щодо охорони культурних ландшафтів набувають особливого значення. Зокрема, включення «Історичного центру міста-порту Одеса» до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО під загрозою у 2023 р. стало не лише сигналом для державних та громадських структур, а й важливим інструментом мобілізації ресурсів для збереження міського історико-культурного ландшафту².

Підсумовуючи цей розділ, присвячений дослідженню культурної спадщини Одеси як ключового компонента її історико-культурного ландшафту, слід наголосити, що він охоплює архітектурні, монументальні, природні, соціокультурні та інституційні елементи. Культурна спадщина Одеси загалом формує комплексну тканину міського середовища, що відображає історичні етапи розвитку, етнокультурну різноманітність і сучасні трансформації. Особливої цінності набувають пам'ятки, пов'язані з культурними спільнотами (українців, євреїв, греків, болгар, італійців та інших етнічних груп), які зробили вагомий внесок у формування історико-культурного ландшафту міста.

Архітектурна спадщина міста відображає складні історичні процеси, поліетнічний характер Одеси та її взаємодію з європейськими культурними традиціями. Унікальні архітектурні ансамблі центральної частини міста – будівлі в стилі класицизму, бароко, модерну, конструктивізму тощо – демонструють різноманітність форм і підходів до урбаністичного оформлення простору. Значну частину цих споруд зведено за проектами видатних архітекторів кінця XIX –

¹ Див.: Горлач П. Вибило вікна та засипало експонати: два музеї Одеси постраждали внаслідок російської ракетної атаки. Суспільне культура. URL: <https://suspilne.media/culture/533097-vibilo-vikna-ta-zasipalo-eksponati-dva-muzei-odesi-postrazdali-vnaslidok-rosijskoi-raketnoi-ataki/> (дата звернення: 21.10.2025).

² «Історичний центр міста-порту Одеса» включили до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО під загрозою. Міністерство культури України. URL: <https://mcs.gov.ua/news/istorychnyj-centr-mista-portu-odesa-vklyuchyly-do-spyску-vsesvitnoyi-spadshhyny-yunesko-pid-zagrozoju/> (дата звернення: 21.10.2025).

початку ХХ ст., що відображає вплив французьких, італійських і німецьких архітектурних традицій. Трансформації архітектурного середовища пов'язані як зі старінням будівель і потребою їх реставрації, так і з процесами урбаністичної модернізації, реконструкціями та зміною функціонального призначення окремих об'єктів. Усе це впливає на сприйняття історичного ландшафту сучасними мешканцями та туристами. Архітектурна спадщина Одеси демонструє тісний взаємозв'язок між історичними стилями та соціально-економічними й політичними процесами, що визначали розвиток міста протягом ХІХ–ХХ ст. Кожен період залишив свій відбиток у забудові: класицизм і ампір сформували урочистий образ центральної частини міста з продуманою сіткою вулиць і площ; на межі ХІХ–ХХ ст. історизм і модерн привнесли декоративне різноманіття у вигляд прибуткових будинків; у радянський час конструктивізм і сталінський ампір засвідчили прагнення до функціональності та монументальності. Багатокультурний характер Одеси визначив стилістичну палітру міського середовища. Храми різних конфесій, молитовні будинки, синагоги, мечеті тощо репрезентують різноманіття архітектурних традицій та декоративних мотивів. У місті активно відбувався синтез стилів: поєднання ренесансних форм із локальною ліпниною чи барокових елементів на фасадах житлових будинків засвідчує відкритість Одеси до культурного взаємообміну й впливів різних етнічних спільнот.

Культурні інституції Одеси виконують важливу роль у збереженні та популяризації культурної спадщини, розвитку освітніх і просвітницьких програм, підтримці соціокультурної активності. Міські музеї зберігають значні колекції живопису, скульптури, археологічних та декоративно-ужиткових предметів, що репрезентують ключові історичні етапи розвитку міста та його етнокультурне різноманіття. Галереї сучасного мистецтва відображають трансформацію культурного середовища, організовують міжнародні виставки, резиденції художників та міждисциплінарні проєкти, інтегруючи сучасні художні форми у традиційний культурний ландшафт.

РОЗДІЛ III. ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ ОДЕСИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Як відомо, процес конструювання історико-культурного ландшафту часто супроводжується суперечками та нерідко набуває рис міфотворення¹. Для Одеси характерне протистояння різних наративів пам'яті. Показовим прикладом є міф про заснування міста, який для акторів політики пам'яті слугує важливим інструментом виправдання сучасних політичних інтенцій та легітимізації існуючих суспільно-політичних і соціокультурних процесів. Не випадково питання історії заснування Одеси, як невід'ємний чинник конструювання міської ідентичності, актуалізувалося під впливом Євромайдану та російської військової агресії проти України. Існує кілька поширених версій заснування Одеси. Згідно з традиційною версією, місто було засноване 1794 р. як військово-морський і торговий порт. Інші версії пропонують шукати витоки міських поселень на місці сучасної Одеси в більш ранніх періодах, зокрема в Античності. Традиційна версія значною мірою репрезентована в символічному просторі міста, зокрема через пам'ятники «Засновникам Одеси», скульптуру «Одесса-мама» та пам'ятник А.-Е. де Рішельє. Дискусії навколо історичних витоків Одеси загострилися після Єврореволюції, коли суперечка торкнулася не стільки культурної, скільки геополітичної належності міста. Питання заснування призвело до протистояння між регіональною та міською владою: у 2015 р. регіональна влада підтримала ідею святкування 600-річчя Одеси, прагнучи підкреслити козацькі корені міста, тоді як міська влада відстоювала 1794 р. як офіційну дату заснування².

Розгляньмо міфи про заснування Одеси докладніше. Згідно з поширеним міфом про заснування міста Катериною II, імператриця нібито особисто обрала місце для майбутнього міста (на місці поселення Хаджибей) й розпорядилася

¹ Див., наприклад: Бабич О., Довгополова О. Одеський історичний та культурний міф. Одеса, 2023. 38 с.

² Див.: Rachkov Y. Symbolic and Ritual Practices in the Post-Soviet Urban World: Symbolic Space and Festivity in the Cities of Eastern and Southern Ukraine, 1990s–2010s // *Colloquia Humanistica*. 2021. No. 10. Article 2521.

розпочати його будівництво рескриптом від 27 травня 1794 р. 2 вересня того ж року під керівництвом Й. Дерібаса розпочалося будівництво перших портових споруд, тому саме ця дата й вважається днем народження Одеси. Однак цей міф є вигадкою. Перед офіційними істориками Російської імперії постало завдання «знайти» дату заснування Одеси як російського міста. Цією датою могла стати 14 вересня (за старим стилем) 1789 р., коли відбувся штурм Хаджибея. Можна було обрати й дату рескрипту 27 травня 1794 р., але було визначено 2 вересня (22 серпня) 1794 р., оскільки саме тоді, на думку міських істориків, розпочалися роботи в одеському порту. Водночас одеська корабельня існувала з 1793 р., проте «спадок» турецької Хаджибеївської пристані залишався неврахованим у межах імперської версії заснування міста. Принагідно слід зазначити, що 2 вересня 1826 р. відбулася коронація Миколи I, що, ймовірно, також вплинуло на утвердження 2 вересня 1794 р. як офіційної дати заснування міста. Питання, чи була Одеса заснована саме в 1794 р., залишається предметом суперечок. Вперше назва «Одеса» згадується лише 1795 р. в указі про заснування Вознесенського намісництва, де зазначалося, що до його складу входить й Одеса. Очевидно, що імператриця не заснувала Одесу, а лише перейменувала місто-фортецю, що існувала задовго до її наказу. Втім, спроби істориків відшукати юридичний документ, який підтверджував би це перейменування, залишилися марними¹.

Хоча Катерина II зіграла певну роль у розвитку міста, правильніше стверджувати, що сучасна Одеса постала завдяки групі дворян і торговців, яким уряд Російської імперії надав дозвіл на розвиток порту та міста. Крім того, відомо, що в другій половині XV ст. Північне Причорномор'я стало частиною Оттоманської імперії. Щоби закріпитися на Чорноморському узбережжі, турки збудували низку фортець, серед яких Єні-Дунья (Новий Світ), зведена 1764 р.

¹ Див: Довгополова О. 600-річчя Одеси та європейський проект України. *Historians.in.ua*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1455-oksana-dovhopolova-600-richchia-odesy-ta-ievropeiskyi-proekt-ukrainy> (дата звернення: 21.10.2025); Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса-Харків. Від 1990-х до сьогодні ... С. 50-52.

біля поселення Хаджибей на березі Хаджибейської (Одеської) затоки. На момент свого «заснування» місто називалося Хаджибей. Проте тривалий час історія Одеси XV–кінця XVIII ст. розглядалася лише як його «передісторія». Пошуки дати заснування Одеси тривали протягом XIX–XX ст., серед дослідників, які намагалися дати на це відповідь, варто згадати В. Яковлева, В. Надлера, О. Маркевича та ін. Сьогодні завдяки залученню додаткових джерел «імперська» версія заснування міста виглядає все менш переконливою. У 2010 р. в Одесі було засновано ГО «Одесі – 600+», до якої увійшли історики, краєзнавці, юристи, представники громадських об'єднань і творчих спілок. Метою організації стало гідне вшанування науково обґрунтованої спадщини Одеси та пробудження історичної свідомості громадян. Вчені та громадські активісти неодноразово пропонували місцевій владі усунути непорозуміння щодо дати заснування міста¹.

Центральне місце в міфі про заснування Одеси відіграє морський порт. На початку XIX ст. одеський порт розвивався надзвичайно швидко, ставши головним транспортним шляхом міста та своєрідним «вікном до Європи». Порт забезпечував експорт вина, зерна, тканини та інших товарів. Надання місту статусу «порто-франко» у 1817 р. сприяло економічному розвитку та активізації торгівлі. У радянські часи, зокрема в повоєнні роки, порт було сильно пошкоджено внаслідок німецько-румунської окупації. Велика частина портової інфраструктури була зруйнована або вивезена за межі міста. Від 1944 р., після визволення Одеси, порт поступово відновлювався, і до кінця десятиліття вже експортував товари та забезпечував обслуговування суден. Від 1960-х рр. порт значно розширився: були збудовані нові термінали, зокрема нафтові, глибоководні причали та контейнерні термінали. Він увійшов до загальносоюзної транспортної системи. Після здобуття незалежності України порт функціонував як державне підприємство в умовах ринкової економіки. Продовжувалася

¹ Там само.

адаптація до міжнародних стандартів та поступове оновлення інфраструктури¹. Російська агресія негативно вплинула на Одесу та її порт. Після повномасштабного вторгнення почалися численні ракетні обстріли, зокрема у вересні 2023 р. було зруйновано морський вокзал – багаторічну візитівку міста, зображення якої друкували на листівках і поштових марках. Було також пошкоджено готель, зруйновані зерносклади та складські будівлі². У 2023 р. Одеський порт, як складова історичного центру міста-порту Одеса, було внесено до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО під загрозою³. Загалом, від початку повномасштабної російської військової агресії проти України зафіксовано сотні атак на портову та енергетичну інфраструктуру Одещини, в межах якої функціонує морський коридор⁴. Наприклад, російські війська атакували порт у травні та липні 2023 р., внаслідок чого були поранені та загинули люди, а також зруйновано портові крани, техніку та склади⁵. Одеський порт став стратегічною цілью та одночасно символом української стійкості, демонструючи незламність нації у протистоянні агресору та відіграючи ключову роль у забезпеченні економічної та продовольчої безпеки країни.

Монументальні та меморіальні об'єкти Одеси є важливим складником її історико-культурного ландшафту, виконуючи політичні, соціокультурні, символічні та художньо-естетичні функції. Вони формують міський простір, позначають характерні точки орієнтації для мешканців і гостей, а також слугують носіями колективної пам'яті про історичні події, видатних діячів і культурні

¹ Див.: Сабатин А. О., Савченко О. В. Одеський морський порт // Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022, оновл. 2023. URL: <https://esu.com.ua/article-75215> (дата звернення: 21.10.2025); Приходько З. В., Гедзь А. В. Розвиток Одеського морського порту у контексті формування портово-логістичного центру: суспільно-географічні аспекти // Вісник ОНУ. Серія: Географічні та геологічні науки. 2020. Т. 25. Вип. 1 (36). С. 141-156.

² Феценко А. Ракетний удар по Одесі: історія знищених морвокзалу та готелю, які були символами міста. Інформаційне агентство «Главком». URL: <https://glavcom.ua/odesa/news/udar-po-odesi-istorija-znishchenikh-morvokzalu-ta-hotelju-958472.html> (дата звернення: 21.10.2025).

³ Odesa Inscribed on UNESCO's World Heritage List in the Face of Threats of Destruction. UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/en/news/2518> (дата звернення: 21.10.2025).

⁴ Козова Л. Російський удар по Одеському порту: відомі нові деталі про загиблих іноземців. УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/war/udar-po-odeskomu-portu-vnaslidok-ataki-zaginuli-chetvero-siriyev-novini-odesi-12942588.html> (дата звернення: 21.10.2025).

⁵ Сидоржевський М. Ракетний удар РФ по Одесі: є загиблі і поранені (оновлено). Deutsche Welle. URL: <https://www.dw.com/uk/vijska-rf-vdarili-po-portovij-infrastrukturi-odesi-dvoe-zagiblih-poraneni-onovleno/a-72650894> (дата звернення: 21.10.2025).

досягнення. До таких об'єктів належать пам'ятники, меморіальні комплекси, обеліски, скульптурні композиції, меморіальні дошки та художні елементи площ і парків. Ці споруди відображають історичні епохи, політичні трансформації й соціальні процеси, що визначали розвиток міста. Символічне навантаження монументів є надзвичайно різноманітним: вони можуть увічнювати героїчні події, військові перемоги, культурні здобутки, а також вшановувати пам'ять жертв репресій і трагедій. Зокрема, меморіали, присвячені Другій світовій війні та визвольним рухам, організовують простір таким чином, щоб відвідувач мав змогу усвідомити масштаб історичних подій, відчутти їхню драматичність і зрозуміти значущість конкретних дат чи постатей. Архітектурно-композиційне вирішення таких об'єктів часто передбачає відкриті площі для зібрань та урочистостей, а також органічну інтеграцію в міський ансамбль, що підсилює їхнє естетичне й символічне сприйняття. Трансформації монументального середовища сучасної Одеси відбуваються під впливом історичних подій, соціальних змін і тенденцій урбаністичного розвитку. Частину пам'ятників реконструюють або реставрують, деякі змінюють своє функціональне призначення, стаючи елементами туристичних маршрутів чи громадських просторів. Водночас постають нові виклики: руйнування старих меморіалів, суперечливе або недостатньо зрозуміле символічне навантаження нових об'єктів, а також брак їхньої якісної інтеграції в міське середовище¹. Сучасні підходи до охорони монументальних об'єктів в Одесі передбачають активне використання новітніх технологій (наприклад, цифрових медіа, 3D-моделювання, інтерактивних елементів тощо). Це дозволяє глибше ознайомитися з історією конкретних пам'яток, відтворити втрачені фрагменти та підвищити доступність інформації для широкої аудиторії. Такі практики сприяють не лише збереженню культурної спадщини, а й посиленню туристичної привабливості міста та розвитку його освітнього потенціалу.

Крім того, в міському просторі Одеси монументальні об'єкти виконують важливу функцію урбаністичної орієнтації. Вони формують ключові просторові

¹ Див.: Richardson T. Kaleidoscopic Odessa ...

осі, визначають центри громадського життя та слугують локаціями для урочистих заходів, фестивалів, культурних акцій і публічних зібрань. Наприклад, скульптури на Дерibasівській вулиці не лише відзначають важливі історичні події, а й структурно організують міський простір, створюючи візуальні й функціональні акценти, що взаємодіють із навколишньою забудовою та зеленими зонами. Монументи та меморіали також відображають поліетнічний характер Одеси. Пам'ятники єврейській, грецькій, болгарській та іншим громадам репрезентують їхні культурні й релігійні традиції, сприяючи підтримці міжкультурного діалогу. Використання національних символів, орнаментів і релігійних мотивів у монументальних композиціях підкреслює багатокультурність міського середовища й формує емоційний зв'язок між сучасними мешканцями та історичною спадщиною.

Особливе значення мають меморіали, що відображають трагічні сторінки історії Одеси, зокрема пам'ять про жертв воєн, репресій та етнічних чисток. Такі об'єкти формують простір для колективного осмислення минулого й підкреслюють соціальні та моральні аспекти історичної пам'яті. Пам'ятні знаки, присвячені жертвам Другої світової війни (зокрема Меморіал героїчної оборони Одеси 411-ї берегової батареї), меморіали жертвам Голокосту, загиблим військовим під час російсько-української війни (Алея Героїв у парку Шевченка) тощо не лише вшановують загиблих, а й виконують важливу освітню функцію. Вони створюють можливості для формування в молоді уявлень про відповідальність, гідність і принципи історичної справедливості. В архітектурно-художньому аспекті такі меморіали нерідко поєднують символічні мотиви етнічних традицій із класичними формами, що посилює їхній емоційний вплив і пізнавальну цінність.

Загалом у місті нараховується чимало пам'ятників, які формують культурно-символічний міський простір. Одним із найбільш впізнаваних є пам'ятник герцогу А.-Е. де Рішельє, розташований у центральній частині міста та присвячений одному із засновників Одеси. Монумент, що став важливим символом міста, був спроектований архітекторами А. Мельниковим та Ф. Боффо

на замовлення міської влади з метою увічнення внеску де Рішельє в розвиток Одеси (як перший губернатор Одеси, він відіграв ключову роль у становленні міста, йому приписують перетворення міста на вагомий торговельно-культурний центр та розвиток порту, що став одним із чинників подальшого процвітання міста). Пам'ятник споруджено в 1828 р. Розташований на Приморському бульварі, він є популярним місцем як серед туристів, так і серед одеситів. Бронзова скульптура заввишки близько 3 м зображує де Рішельє у прямій поставі, в римській тозі, зі сувоям у лівій руці.

Починаючи від 2014 р., в Україні значно активізувався процес переосмислення міського символічного простору та культурної спадщини, що супроводжувався як демонтажем застарілих, так і встановленням нових пам'ятників. Для Одеси показовим є приклад пам'ятника засновникам міста, центральним елементом якого була скульптура Катерини II. Дискусії навколо цього монумента тривали понад десять років, однак повномасштабна російська військова агресія надала їм особливої гостроти й суспільного резонансу¹. Сучасний пам'ятник «Засновникам Одеси» було встановлено на Катерининській площі (від 2024 р. – Європейська площа) у 2007 р. Композиція включає фігуру російської імператриці Катерини II та скульптури її сподвижників (Й. Дерибаса, Ф. де Волана, Г. Потьомкіна і П. Зубова). Оригінальний пам'ятник існував з 1900 р. по 1922 р., після чого був демонтований. У листопаді 2022 р. пам'ятник повністю закрили орієнтовано-стружковими плитами². Це стало частиною ширшого процесу переосмислення міського простору та дискусій навколо присутності імперських символів у публічному просторі міста. Наприкінці грудня 2022 р. за рішенням виконавчого комітету Одеської міської ради

¹ Хотин Р. «Маркер русского мира»: що буде з пам'ятником Катерині Другій в Одесі? Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-odesa-pamyatnyk-kateryni-dryhiy-protesty-rosiya/32049484.html> (дата звернення: 21.10.2025).

² Пономаренко О. В Одесі повністю огородили пам'ятник Катерині II. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/311212-v-odesi-povnistu-ogorodili-pamatnik-katerini-ii/> (дата звернення: 21.10.2025).

пам'ятник було демонтовано¹. У ширшому контексті знищення після 24 лютого 2022 р. окремих монументальних місць пам'яті засвідчило розгортання нової хвилі т. зв. «воєн пам'яті». Зокрема, демонтаж або руйнування торкнулися мнемонічних об'єктів, пов'язаних з історичними діячами та подіями, які впродовж останнього десятиліття були активно інтегровані в російську державну пропаганду та політику пам'яті².

Іншим резонансним прикладом, довкола якого вже тривалий час точаться суспільні суперечки, є пам'ятник російському письменникові О. Пушкіну на Приморському бульварі. Його спорудили у 1889 р. Це бронзове погруддя поета на високому гранітному постаменті, що є частиною архітектурної композиції з фонтаном. Пам'ятник неодноразово ставав предметом суперечок між міською та обласною владою, громадськими активістами й різними групами одеситів. Зокрема, монумент був об'єктом численних акцій протесту, під час яких учасники закликали міську владу прибрати імперські маркери з міського простору. На знак протесту пам'ятник обливали фарбою, на нього надягали рожевий пакет, залишали написи (на кшталт «Геть кацапа») та плакати із закликами демонтувати символи російської імперської присутності (зокрема плакат «Груз 200»). Упродовж тривалого часу монумент був внесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення, однак у 2023 р. уряд ухвалив рішення про його виключення з реєстру. У вересні 2024 р. Одеська обласна військова адміністрація ухвалила рішення про демонтаж пам'ятника, оскільки його присутність у міському просторі трактувалася як збереження маркерів російської імперської політики. У грудні того ж року міська рада виділила кошти на підготовку проєкту демонтажу, який проте не відбувся. У жовтні пам'ятник закрили орієнтовано-стружковими плитами. У пресслужбі Одеської міської ради повідомили, що це зроблено відповідно до розпорядження

¹ Коршак Н. В Одесі демонтували пам'ятник Катерині II. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/348338-v-odesi-demontovali-pamatnik-katerini-ii/> (дата звернення: 21.10.2025).

² Див.: Рачков Є. Знищення, збереження та переосмислення міської культурної спадщини України під час російсько-української війни ...

голови обласної військової адміністрації та з метою обмеження публічного огляду¹.

Ще одним показовим прикладом є численні меморіальні дошки на фасадах будівель у центральній частині Одеси, які відзначають видатних діячів науки, культури та громадського життя. Вони формують своєрідний інтерактивний шар історичної пам'яті, завдяки якому мешканці й туристи можуть простежити історичний контекст конкретних місць та глибше зрозуміти міське середовище. Такі об'єкти часто інтегруються в пішохідні туристичні маршрути й виконують освітню функцію для шкіл і університетів. Втім, процеси декомунізації та переосмислення міського простору в Одесі тривалий час просувалися доволі повільно. До них належить і демонтаж частини меморіальних дошок та адресних табличок, присвячених радянським і російським діячам, які ще донедавна залишалися в місті поширеними. Станом на травень 2025 р. в Одесі відбулася масштабна деколонізація цього сегмента міського простору: демонтовано меморіальні дошки та таблички на честь радянського лейтенанта П. Шмідта, письменника І. Буніна, чекіста-розвідника М. Гефта, Героя Радянського Союзу Д. Медведєва, а також барельєф російського поета О. Пушкіна на вул. Дерibasівській². 25 липня 2025 р. було розбито меморіальну дошку Льву Пушкіну, розташовану на фасаді одеського готелю «Пассаж». У громадській організації «Деколонізація. Україна» іронічно зазначили: «У середмісті Одеси дуже сильний вітер знищив дошку брату Пушкіна. Невже і головний Пушкін під загрозою?». Ймовірно, натяк стосувався пам'ятника О. Пушкіну в центрі міста, навколо якого вже тривалий час точаться суперечки щодо його подальшої долі в контексті деколонізаційних процесів³.

¹ Шукова О. Пам'ятник Пушкіну в Одесі закрили дерев'яними плитами. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/1151702-pamatnik-puskinu-v-odesi-zakrili-derevanimi-plitami/> (дата звернення: 21.10.2025); Чекарьова М. В Одесі демонтують пам'ятник Пушкіну: в ОВА повідомили про підписання відповідного рішення. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/840601-v-odesi-demontuut-pamatnik-puskinu-v-ova-povidomili-pro-pidpisanna-vidpovidnogo-risenna/> (дата звернення: 21.10.2025).

² Коршак Н. «Перший Пушкін впав від вітру»: в Одесі знесли меморіальні дошки російським та радянським діячам. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/1020685-persij-puskin-vpav-vid-vitru-v-odesi-znesli-memorialni-doski-rosijskim-ta-radanskim-diacam/> (дата звернення: 21.10.2025).

³ Шукова О. В Одесі розбили меморіальну дошку брату Пушкіна. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/1075211-v-odesi-rozbili-memorialnu-dosku-bratu-puskina/> (дата звернення: 21.10.2025).

На сучасному етапі, в умовах повномасштабної російської військової агресії проти України, значних утрат зазнає не лише матеріальна, а й нематеріальна культурна спадщина, охорона якої набуває особливої ваги¹. Військові загрози безпосередньо впливають на носіїв традицій та їхнє культурне середовище. Водночас війна не тільки формує нові ризики для нематеріальної спадщини, а й оголює та загострює системні проблеми (інституційні, законодавчі тощо), що існували ще до її початку. Нематеріальна спадщина Одеси відображає традиції, обряди, святкові практики, гастрономічну культуру, музичні та театральні інтерпретації, а також фольклорні й ритуальні елементи. Соціокультурні практики, такі як святкування Дня міста, фестивалі національних культур, музичні та літературні вечори, гастрономічні ярмарки, сприяють формуванню локальної ідентичності, інтегрують етнічні спільноти та підтримують міжпоколінний зв'язок. Нематеріальна культурна спадщина міста охоплює традиції, обряди, святкування, музичні та театральні практики, гастрономічні особливості, а також усну історію, легенди та міські міфи. Особливе місце у культурному житті Одеси займає гастрономія. Місто відоме численними кафе, ресторанами та ярмарками, які популяризують як традиційні українські та європейські страви, так і кухні етнічних спільнот, що мешкають у місті. Ця гастрономічна різноманітність слугує важливим елементом нематеріальної культурної спадщини та підтримує соціокультурну інтеграцію.

Станом на 16 липня 2025 р. до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України внесено 115 елементів. Показово, що 92 з них були включені після липня 2022 р., що свідчить про зростання суспільного та державного інтересу до національної «живої» спадщини в умовах повномасштабного російського вторгнення². У 2023 р. у межах Національного переліку було сформовано кілька окремих інвентарів: нематеріальної культурної

¹ Див.: Рачков Є. С. Нематеріальна культурна спадщина України під час війни: проблеми збереження, управління та популяризації // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2024. Вип. 65. С. 228-256.

² Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://mcs.gov.ua/wp-content/uploads/2025/11/nacjonalnyj-perelik-elementiv-nks-3.pdf> (дата звернення: 17.07.2025).

спадщини (82 елементи); нематеріальної культурної спадщини, що потребує термінової охорони (20 елементів); елементів культури корінних народів України (5 елементів); належних практик з охорони нематеріальної культурної спадщини (7 елементів); елементів, відроджених у зв'язку з перерваною традицією (1 елемент).

Станом на 16 липня 2025 р. від Одеси та Одеської області до Національного переліку було включено 19 елементів:

1. Культура приготування українського борщу (2020 р.);
2. Культура приготування та споживання плацинди у селах долини річки Фрумушика (2022 р.);
3. Музей традиційного народного мистецтва як інтерактивний простір нематеріальної культурної спадщини Одещини (2022 р.);
4. Особливості виконання клезмерської музики Подільського (Кодимського) району Одеської області (2022 р.);
5. Різдвяний обряд «Мошу» (обряд чоловічої коляди) (2022 р.);
6. Знання, вміння та практики, що стосуються приготування та споживання Біляївської рибної юшки (2022 р.);
7. Метод будівництва «суха кладка» (2022 р.);
8. Українська писанка: традиція і мистецтво (2022 р.);
9. Міліна – знання, навички та звичаї (2022 р.);
10. Традиція приготування та споживання обрядових хлібів до Дня Святого Георгія села Криничне (2023 р.);
11. Приготування української традиційної страви «Голубці» (2023 р.);
12. Культура традиційного вівчарства Бессарабії та знання, пов'язані з ним (2023 р.);
13. Традиція Щедрого вечора в Україні (2023 р.);
14. Практика з охорони традиційних ремесел та народного мистецтва (2023 р.);
15. Традиція приготування затірки у селі Крива Лука (2024 р.);
16. Традиційна народна гра «Ашик» (2024 р.);

17. Практика з охорони «Гуцульських узорів (орнаменту) та пов'язаного з ним культурного простору» (2024 р.);
18. Традиція відзначення Святого вечора в Україні (2025 р.);
19. Традиції Святого вечора та Різдва в Україні (2025 р.).

Упродовж 1990–2010-х рр. для міських символічних практик в Одесі та Україні загалом були характерні спроби позбутися найбільш одіозних проявів радянської святкової культури та сформувавши принципово новий святковий канон. Частково ці процеси відбувалися в межах т. зв. «деколонізації історичної пам'яті», ініційованої центральною владою та місцевими спільнотами. Безперечно, їм сприяли суспільно-політичні трансформації, зокрема, пов'язані з Помаранчевою революцією (2004 р.), Єврореволюцією (2013–2014 рр.) та російсько-українською війною. Водночас трансформації радянських культурних практик були помірними: зміна політичного режиму не спричинила масштабної «церемоніальної революції». Донедавна святкова культура багатьох українських міст, зокрема Одеси, формувалася на поєднанні, часто доволі еkleктичному, щонайменше трьох складових: «нової» святкової традиції, яка здебільшого базується на запозичених західних культурних зразках; «традиційної», що включає національні акценти та є спробою відродження дорадянських культурних практик; «радянської», що зберігає елементи радянського святкового канону, часто адаптовані та переосмислені у нових міських традиціях¹. Водночас із початком російської військової агресії проти України ситуація принципово змінилася.

Незважаючи на диверсифікацію святкової культури на сучасному етапі, головними міськими святами в Україні залишаються ювілеї та Дні міст. Традиція святкування ювілеїв має дорадянське коріння (наприклад, 100-річчя Одеси в 1894 р.). Водночас на початку ХХ ст. ювілеї почали використовувати як засіб конструювання історичної пам'яті. Слід відзначити, що алгоритм

¹ Див.: Rachkov Y. Symbolic and Ritual Practices in the Post-Soviet Urban World ...

«церемоніального обряду», закладений ювілеями міст, відтворюється без значних змін у формі щорічного святкування Дня міста. Так, традиція святкування Дня міста Одеси на початку вересня (зазвичай святкування триває кілька днів, а основні урочистості відбуваються 2 вересня) має коріння в ХІХ ст., проте стала регулярною лише в пізньорадянський період¹.

День міста Одеси є щорічним святом, присвяченим місту, його історії, культурі та мешканцям. Святкування включає різноманітні культурні та соціальні заходи, зокрема паради, концерти, фестивалі та інші події, що проходять у різних частинах міста. Центральним елементом святкування є великий парад, який стартує на Біржовій площі та проходить вулицями міста. У ньому беруть участь оркестри, театральні й танцювальні колективи, а також представники культурних та громадських організацій. Окрім параду, відбуваються концерти, виставки, фестивалі та інші культурні заходи, які демонструють багату культурну спадщину Одеси та дозволяють жителям і гостям міста ознайомитися з його історією та традиціями. Свято також слугує нагодою для визнання та відзначення мешканців за їхній внесок у розвиток громади. Міська влада та очільники громади виголошують промови та нагороджують осіб і організації, що зробили значний внесок у культурне та соціальне життя міста. Таким чином, День міста Одеси є важливою подією для громади, що об'єднує містян, сприяє збереженню культурних традицій та підкреслює значення історичної спадщини й ролі людей у житті міста.

Під час пандемії, спричиненої вірусом SARS-CoV-2, жорсткі карантинні обмеження загалом призвели до часткової або повної заборони проведення масових заходів. Водночас міська влада та жителі демонстрували рішучість зберігати сталі святкові традиції, зокрема проводити паради та святкові концерти, попри офіційну заборону. Найбільш показовим прикладом стали

¹ Там само.

масові святкування Дня міста Одеси в 2020 р.¹. Звичайно, відзначення Дня міста було призупинено в умовах широкомасштабної російської військової агресії проти України.

Серед інших важливих культурних подій міста слід виділити Одеський міжнародний літературний фестиваль, Одеський міжнародний музичний фестиваль, Одеський міжнародний кінофестиваль та фестиваль Гуморини тощо.

До початку широкомасштабної російської агресії проти України Одеський міжнародний літературний фестиваль проводився щороку в червні та включав різноманітні заходи: презентації книг, читання та дискусії з видатними письменниками, поетами та літературними критиками з усього світу. Метою фестивалю є об'єднання різноманітних письменників і читачів, а також популяризація літературного процесу. Фестиваль приваблює широку аудиторію, включно з літературними ентузіастами, студентами, дослідниками та гостями Одеси. Він слугує важливою платформою для відкриття нових авторів, ознайомлення з відомими письменниками та ознайомлення з актуальними тенденціями літературної сцени².

Одеський міжнародний музичний фестиваль є ще однією щорічною культурною подією, яка проходила в місті переважно в травні–червні з 2015 р. На фестивалі виступають відомі музиканти, оркестри та диригенти з усього світу. Захід спрямований на об'єднання поціновувачів музики та надає відвідувачам можливість почути виконання творів класичної музики. Концерти проходять на знакових і архітектурно значущих майданчиках міста, таких як Одеський національний академічний театр опери та балету та Одеська філармонія. Завдяки своїй масштабності та високому рівню організації фестиваль є важливою культурною подією для Одеси, забезпечуючи платформу для музичного

¹ Там само.

² Одеський міжнародний літературний фестиваль. URL: <http://litfestodessa.com/ua/> (дата звернення: 21.10.2025).

вираження та творчості, а також сприяючи популяризації багатой культурної спадщини міста¹.

Одеський міжнародний кінофестиваль відбувається з 2010 р. і є однією з найважливіших кіноподій Східної Європи. На фестивалі демонструється широкий спектр міжнародних та українських фільмів, включно з повнометражними драмами, документальними та короткометражними роботами. Фестиваль відомий своєю орієнтацією на відкриття нових талантів у кіно та популяризацію незалежного кіно серед широкої аудиторії. Програма фестивалю зазвичай включає кінопокази, панельні дискусії, майстер-класи та воркшопи, що створюють платформу для обміну ідеями між діячами кіно та його поціновувачами з усього світу. Одеський міжнародний кінофестиваль є важливою культурною подією для міста, демонструючи багату культурну та поліетнічну спадщину Одеси. Особливу увагу фестиваль приділяє підтримці місцевої кіноіндустрії. Крім культурного значення, фестиваль позитивно впливає на економіку міста, зокрема на готелі, ресторани та магазини, завдяки значному напливу відвідувачів. Проте головним є те, що фестиваль сприяє культурному обміну та міжкультурному взаєморозумінню, демонструючи фільми різних країн і культур і стимулюючи налагодження міжнародного діалогу. Упродовж останніх років Одеський міжнародний кінофестиваль розширив спектр заходів, включивши віртуальні та онлайн-події у відповідь на триваючу глобальну пандемію та російсько-українську війну. Це дозволило значно розширити аудиторію фестивалю та забезпечити доступ до подій для глядачів із різних країн. Фестиваль відіграє важливу роль у популяризації міста та його культурної спадщини, приваблюючи тисячі відвідувачів з усього світу. Він також сприяє розвитку місцевої економіки та демонструє багату культурну спадщину Одеси².

¹ Міжнародний музичний фестиваль Odessa Classics 2021 чекає на гостей. MARIE CLAIRE. URL: <https://marieclaire.ua/life/mezhdunarodnyj-muzykalnyj-festival-odessa-classics-2021-zhdet-gostej/> (дата звернення: 21.10.2025).

² Одеський міжнародний кінофестиваль. URL: <https://new.oiff.com.ua/> (дата звернення: 21.10.2025).

Серед щорічних фестивальних заходів Одеси особливе місце належить фестивалю гумору та сатири – Гуморині. Захід був започаткований міською командою КВК і вперше відбувся в Одесі 1 квітня 1973 р. Гуморина традиційно супроводжується карнавалом, концертами та парадом старих автомобілів. У 1976 р. фестиваль відвідали тисячі туристів, проте через його популярність радянська влада заборонила захід. Протягом 1977–1986 рр. фестиваль проводився підпільно, а відновився лише у 1987 р. У 1990-х рр. організацією фестивалю займався Всесвітній клуб одеситів під керівництвом гумориста М. Жванецького. У 2011 р. частиною Гуморини став Міжнародний фестиваль клоунів «Комедіада». Протягом 2014–2016 рр. фестиваль не проводився через анексію Криму та війну на сході України. Гуморина відновилася у 2017 р., проте через обмеження, пов'язані з пандемією, захід перейшов в онлайн-формат¹. У 2022 р., незважаючи на початок повномасштабного вторгнення, одесити провели Гуморину-Джавіліну, центральним заходом якої став благодійний онлайн-марафон на підтримку ЗСУ. У 2023 р., з нагоди 50-річчя Гуморини, одеситів вітали актори театру «Маски», музиканти та оркестр Національної гвардії України².

Окрему вагу слід приділити процесу деколонізації публічного простору Одеси на прикладі топонімікону міста³. Активізація цих процесів відбулася з початком російсько-української війни, проте супроводжується складністю, перешкодами, затримками та порушеннями. Загалом топоніміка Одеси стала важливим маркером деколонізації – дерусифікації – дерадянізації» під час війни,

¹ Комісарова О. Історія Гуморини за дві хвилини. СУСПІЛЬНЕ | ВІДЕОНОВИНИ. Суспільне новини. URL: <https://suspilne.media/24134-istoria-gumorini-za-dvi-hvilini-suspilne-videonovini/> (дата звернення: 21.10.2025).

² В Одесі на честь Дня сміху в міському саду виступили актори з комік-групи «Маски». Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3847218-v-odesi-na-cest-dna-smihu-v-miskomu-sadu-vistupili-aktori-teatru-maski.html> (дата звернення: 21.10.2025).

³ Див. детальніше: Топоніміка та пам'ятні об'єкти. Офіційний сайт міста Одеса. URL: <https://omr.gov.ua/ua/odesa/toponimika-ta-pam-yatni-ob-ekti/> (дата звернення: 21.10.2025); Перейменування топонімів. Офіційний сайт міста Одеса. URL: <https://omr.gov.ua/ua/essential/233591/> (дата звернення: 21.10.2025); Процес перейменування топонімів в Одесі. Що важливо знати. Офіційний сайт міста Одеса. URL: <https://omr.gov.ua/ua/news/232884> (дата звернення: 21.10.2025).

водночас залишаючись полем конфлікту між обласною та міською владою та ареною протистояння різних міських спільнот¹.

Слід відзначити, що топоніміка Одеси є важливою частиною історико-культурного ландшафту міста, оскільки відображає його історію та культурну ідентичність мешканців. Назви вулиць, площ і провулків не лише допомагають орієнтуватися, а й передають інформацію про минуле, видатних людей і різні етнічні спільноти міста. Топоніми показують різні етапи розвитку Одеси: від заснування міста до архітектурного формування в ХІХ ст. і індустріалізації на початку ХХ ст. Вони також відображають зміни в культурному просторі, пов'язані з політичними та соціальними процесами. Назви вулиць допомагають спілкуватися між поколіннями та різними громадами, формують пам'ять мешканців і підтримують їхню культурну ідентичність. Кожен топонім містить культурну символіку, яка зміцнює відчуття приналежності до міста, соціальні зв'язки та активність громадян у збереженні історії. Топоніми поєднують історичні, архітектурні, соціокультурні та меморіальні елементи, створюючи цілісний культурний наратив. Особливо важливою є комеморативна функція: пам'ятники, меморіальні дошки і площі пов'язані з історичними назвами, що допомагає мешканцям відчувати зв'язок із минулим і культурною спадщиною міста.

Загалом процес перейменування розпочався 2015 р. і був закріплений розпорядженням на рівні Одеської обласної державної адміністрації. Однак унаслідок політичного протистояння між обласною та міською владою його реалізація часто гальмувалася та зазнавала саботажу. У цілому можна виділити наступні групи перейменувань: повернення історичних назв або назв на честь місцевих історичних діячів; перейменування на честь подій Євромайдану та учасників російсько-української війни; топоніми на честь політичних і культурних діячів ХХ ст., зокрема дисидентів, які відстоювали українську мову та державність; перейменування на честь видатних науковців; перейменування,

¹ Гаврилова Н. «Пушкіна, Єсеніна, Комарова»: на Одещині понад 200 топонімів підлягають перейменуванню. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odessa/991021-puskina-esenina-komarova-na-odesini-ponad-200-toponimiv-pidlagaut-perejmenuvannu/> (дата звернення: 21.10.2025).

пов'язані з природно-географічними особливостями міста та регіону, а також ті, що підкреслюють мультикультурність Одеси¹.

Робота з перейменування вулиць і інших об'єктів Одеси прискорилося після початку повномасштабної війни Росії проти України. З червня 2022 р. по грудень 2023 р. відбулося 21 засідання Історико-топонімічної комісії при Одеській міській раді. Щоб очистити міський простір від назв, пов'язаних із радянською або проросійською ідеологією, застосували комплексний підхід. Насамперед створили інтерактивну карту міста з умовними тематичними мікрорайонами, наприклад: «військові», «географічні назви», «індустріальний» тощо. За ініціативою комісії створили робочу групу експертів, яка розробила критерії для визначення топонімів, які потребують зміни. Проаналізували понад 2300 назв, і в результаті вирішили перейменувати 220 об'єктів. Також визначили пріоритети для вибору нових назв і встановили загальні правила їх надання².

Перейменування топонімів в Одесі відбувається хвилями. Наприклад, у липні 2024 р. було змінено 85 назв. З міського простору прибрали ті назви, що пов'язані з російською імперською політикою або особами та подіями, які підпадають під дію закону. Пропозиції надходили як від громадських організацій і мешканців, так і вироблялися під час обговорень у робочій групі. До неї входили представники Інституту національної пам'яті, громадських організацій, закладів культури та науковці. Дискусії часто були жвавими, що підкреслює важливість і складність цього процесу³.

Переходячи до висновків третього розділу, слід зазначити, що соціально-політичні трансформації, зокрема декомунізація та дерусифікація, а також повномасштабна війна, суттєво вплинули на історико-культурний ландшафт Одеси. Зокрема, вони зумовили необхідність переосмислення міського символічного простору. Демонтаж пам'ятників і меморіальних дошок, зміна

¹ Коваленко А. Ф. Топоніміка Одещини як маркер деколонізації та колективної пам'яті про російсько-українську війну періоду повномасштабного вторгнення (на матеріалах регіональних медіа) // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. 2025. Вип. 1(214). С. 288-296.

² Див. детальніше: Топоніміка та пам'ятні об'єкти ...

³ Шукова О. В Одесі та області перейменовували понад 400 топонімів: які нові назви отримали вулиці, сквери та провулки. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/801921-v-odesi-ta-oblasti-perejmenuvali-ponad-400-toponimiv-aki-novi-nazvi-otrimali-vulici-skveri-ta-provulki/> (дата звернення: 21.10.2025).

топонімічної системи та інші заходи вимагають делікатного підходу до формування нових культурних сенсів, аби уникнути нових «війн пам'яті». Перспективи розвитку історико-культурного ландшафту Одеси ґрунтуються на поєднанні традиційних та інноваційних стратегій, серед яких особливо важливим є підтримка мультикультурного характеру міста. Успішне збереження мультикультурного історико-культурного ландшафту Одеси потребує комплексного підходу, що поєднує охоронні заходи з переосмисленням міського простору. Такий підхід дозволяє забезпечити баланс між збереженням автентичності, соціальною функціональністю та актуальними потребами міського розвитку.

ВИСНОВКИ

Упродовж останніх десятиліть термін «історико-культурний ландшафт» набув широкої міждисциплінарної популярності. Під ним розуміють простір, сформований діяльністю людини впродовж тривалого часу. Він поєднує історичні трансформації та прагнення до збереження спадщини, що є особливо важливим у контексті постмодерністського мислення. Історико-культурний ландшафт постає результатом спільної творчості людини і природи – місцевістю, яка протягом значного історичного періоду слугувала середовищем життя людей, носіїв специфічних культурних цінностей. Він охоплює значно ширший і складніший комплекс взаємопов'язаних природних і культурних характеристик, що формують основну структуру багатьох історичних міст і навіть окремих регіонів. Поняття історико-культурного ландшафту охоплює не лише матеріальні об'єкти (архітектурні ансамблі, парки, сквери, історичні квартали, монументальні та меморіальні споруди, природні комплекси тощо), а й нематеріальні елементи (зокрема культурні традиції, святкування, гастрономію, міські символи, топоніміку, місцеву говірку, культурні практики та локальні ідентичності).

В Одесі матеріальна й нематеріальна культурна спадщина формують основу історико-культурного ландшафту, відображаючи як матеріальні прояви історії та культури, так і соціокультурні практики, традиції та символіку, що створюють унікальну ідентичність міста. Характерною особливістю міста є поліетнічний склад населення, що сприяв формуванню його ролі як центру мультикультуралізму. Ці інтенції знаходять відображення в специфічному міському «міфі», ключовими складовими якого є архітектура, література, святкові традиції, локальна мова та кухня. Наприклад, одеська кухня репрезентує різні культурні впливи та смаки – від українських, єврейських, грецьких, болгарських до міжнародних страв.

Сучасна Одеса є надзвичайно цінним історико-культурним простором. Підтвердженням цього стало внесення «Історичного центру міста-порту Одеса»

до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО під загрозою у 2023 р. Цей крок є важливим для збереження культурної спадщини України в умовах війни, оскільки відкриває можливості ефективного застосування екстрених заходів для охорони міської культурної спадщини та історико-культурного ландшафту.

Серед різноманітних складників історико-культурного ландшафту Одеси особливе місце займає історична архітектура, яка поєднує зразки класицизму, модерну, бароко, ампіру, неокласицизму тощо, відображаючи полікультурний характер міста та культурні впливи різних історичних епох. Архітектурна спадщина Одеси демонструє багатошаровість її історії та культури, поєднання різних стилів, а монументальні й меморіальні об'єкти виконують функцію формування колективної пам'яті, символізуючи політичні та культурні етапи розвитку міста. Архітектура Одеси є живим свідченням історичних, соціокультурних і економічних процесів, що визначали розвиток міста протягом кількох століть, та водночас слугує основою для сучасних урбаністичних підходів. Особливу цінність становлять споруди, які відображають специфіку одеського будівництва XIX – початку XX ст., для яких характерне поєднання функціональності та декоративності: балкони, еркери, карнизи, ліпнина й скульптурні деталі формують цілісний художній образ міського середовища. Архітектурна спадщина відображає еволюцію стилів і функцій забудови, історичну пам'ять, соціальні трансформації та багатокультурний характер міського середовища. Значну роль у формуванні архітектурного обличчя Одеси відіграло співіснування різних етнічних і релігійних громад. Православні та католицькі храми, молитовні будинки, синагоги, мечеті тощо засвідчують стильове й орнаментальне різноманіття, що сформувалося внаслідок багатовікового культурного діалогу.

Важливу роль у формуванні актуального історико-культурного простору Одеси відіграє туристична галузь. Місто є популярним туристичним напрямком завдяки історичній архітектурі, рекреаційним зонам та місцям відпочинку. Одеса має численні пляжі, парки та сади, що формують комфортне середовище для мешканців і гостей міста та сприяють інтеграції культурного й природного

середовища. Крім того, як портове місто Одеса відоме своїми жвавими ринками, серед яких особливо виділяється «Привоз» – один із найпопулярніших ринків, обов'язковий для відвідування тих, хто цікавиться місцевою культурою та традиціями.

Цілісність історико-культурного простору Одеси та інтеграцію історичного досвіду в сучасне життя міста також забезпечують міські інституції культури. Вони формують багаторівневий культурний простір, у якому взаємодіють культурна спадщина, сучасне мистецтво та соціокультурні практики. Культурні інституції Одеси забезпечують збереження міської спадщини, підтримують етнокультурну різноманітність, сприяють формуванню локальної та туристичної ідентичності, а також активно впливають на трансформацію історико-культурного ландшафту міста.

Слід зазначити, що в умовах російсько-української війни історико-культурний ландшафт Одеси зіткнувся з численними викликами та загостренням наявних системних проблем, зокрема інтенсивною забудовою, комерціалізацією центральних районів і розвитком туристичної інфраструктури. Система збереження культурної спадщини охоплює реставрацію будівель, монументальних і меморіальних об'єктів, юридичний та фізичний захист пам'яток, а також їх популяризацію через музейні, галерейні та освітні ініціативи. Важливим компонентом цього процесу є залучення місцевих громад, що сприяє підтримці нематеріальної спадщини, зміцненню культурної ідентичності та підвищенню соціальної згуртованості. Волонтерські проекти, культурні ініціативи, фестивалі та тематичні маршрути формують соціальну відповідальність і підтримують локальні культурні практики.

На сучасному етапі особливе значення набуває переосмислення історико-культурного ландшафту Одеси. Одним із ключових чинників цього процесу є «деколонізація – дерусифікація – дерадянізація», що активізувалися після 2014 р. Демонтаж пам'ятників імперського та радянського періодів, зміна топоніміки, оновлення музейних експозицій, ревізія бібліотечних фондів та інші заходи спричинили суспільні дискусії щодо співвідношення між збереженням

історичної пам'яті та потребою формування національної ідентичності. Попри політичне та соціокультурне підґрунтя, такі трансформації часто породжують конфлікти між різними етнічними й соціальними групами міста та можуть призводити до часткової втрати культурного контексту окремих об'єктів. В умовах російсько-української війни особливо актуальною стає потреба переосмислення історичних наративів, підтримки локальних етнокультурних традицій і репрезентації історії різних спільнот без ідеологічних спотворень.

Сучасне бачення розвитку історико-культурного ландшафту Одеси ґрунтується на комплексному підході, що поєднує історико-культурні, соціальні та урбаністичні аспекти. Одним із провідних векторів є трансформація міського простору шляхом інтеграції історичної пам'яті, культурних традицій та актуальних потреб громади. Особлива увага приділяється історичному центру, де висока концентрація архітектурних пам'яток, монументальних об'єктів і соціокультурних локацій формує унікальний «дух місця».

Перспективи розвитку історико-культурного ландшафту Одеси пов'язані з необхідністю забезпечення балансу між збереженням культурної спадщини та реагуванням на сучасні виклики. Стратегічно важливим є врахування мультикультурного характеру міста, що проявляється у підтримці етнокультурних ініціатив, об'єктів релігійної та культурної спадщини різних громад, а також у формуванні простору толерантності та культурного діалогу. Успішне формування та збереження історико-культурного ландшафту Одеси потребує комплексного підходу. Такий підхід забезпечує баланс між збереженням автентичності, соціальною функціональністю та сучасними потребами урбаністичного розвитку, гарантує довгострокову стійкість культурного простору та сприяє підтримці мультикультурної ідентичності Одеси як унікального поліетнічного міста з багатим історико-культурним надбанням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. 1612 пам'яток культурної спадщини та 2427 об'єктів культурної інфраструктури постраждали в Україні через російську агресію. Міністерство культури України. URL: <https://mcs.gov.ua/news/1612-pamyatok-kulturnoyi-spadshhynu-ta-2427-ob/> (дата звернення: 21.10.2025).
2. В Одесі на честь Дня сміху в міському саду виступили актори з комік-трупі «Маски». Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3847218-v-odesi-na-cest-dna-smihu-v-miskomu-sadu-vistupili-aktori-teatru-maski.html> (дата звернення: 21.10.2025).
3. Відновити пам'ять. Чому влада Одеси не реставрує старовинні двері, та хто їх рятує натомість. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/112969-vidnoviti-pamat-comu-vlada-odesi-ne-restavruє-starovinni-dveri-ta-hto-ih-ratue-natomist> (дата звернення: 21.10.2025).
4. Войтюк Т. Що відомо про історію Одеського театру опери та балету. СУСПІЛЬНЕ | ВІДЕООВИНИ. Суспільне Новини. URL: <https://suspilne.media/104022-so-vidomo-pro-istoriu-odeskogo-teatru-operi-ta-baletu-suspilne-videonovini/> (дата звернення: 21.10.2025).
5. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 21.10.2023).
6. Гаврилова Н. «Пушкіна, Єсеніна, Комарова»: на Одещині понад 200 топонімів підлягають перейменуванню. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/991021-puskina-esenina-komarova-na-odesini-ponad-200-toponimiv-pidlagaut-perejmenuvannu/> (дата звернення: 21.10.2025).
7. Горlach П. Вибило вікна та засипало експонати: два музеї Одеси постраждали внаслідок російської ракетної атаки. Суспільне культура. URL: <https://suspilne.media/culture/533097-vibilo-vikna-ta-zasipalo-eksponati-dva->

- muzei-odesi-postrazdali-vnaslidok-rosijskoi-raketnoi-ataki/ (дата звернення: 21.10.2025).
8. Державний реєстр нерухомих пам'яток України. Міністерство культури України. URL: <https://mcsc.gov.ua/kulturna-spadshchyna/derzhavnyu-reiestr-nerukhomukh-pam-iatok-ukrainy/> (дата звернення: 21.10.2025).
 9. Європейська ландшафтна конвенція. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_154#Text (дата звернення: 21.10.2025).
 10. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text> (дата звернення: 21.10.2025).
 11. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 21.10.2025).
 12. Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 21.10.2025).
 13. Закон України «Про культуру». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17> (дата звернення: 21.10.2025).
 14. Закон України «Про охорону культурної спадщини». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 21.10.2025).
 15. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (дата звернення: 21.10.2025).

16. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text> (дата звернення: 21.10.2025).
17. «Історичний центр міста-порту Одеса» включили до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО під загрозою. Міністерство культури України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/istorychnyj-czentr-mista-portu-odesa-vklyuchyly-do-spysku-vsesvitnoyi-spadshhynu-yunesko-pid-zagrozoju/> (дата звернення: 21.10.2025).
18. Козова Л. Російський удар по Одеському порту: відомі нові деталі про загиблих іноземців. УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/war/udar-po-odeskomu-portu-vnaslidok-ataki-zaginuli-chetvero-siriyciv-novini-odesi-12942588.html> (дата звернення: 21.10.2025).
19. Комісарова О. Історія Гуморини за дві хвилини. СУСПІЛЬНЕ | ВІДЕОНОВИНИ. Суспільне новини. URL: <https://suspilne.media/24134-istoria-gumorini-za-dvi-hvilini-suspilne-videonovini/> (дата звернення: 21.10.2025).
20. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text (дата звернення: 10 жовтня 2025).
21. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text (дата звернення: 10 жовтня 2025).
22. Коршак Н. «Перший Пушкін впав від вітру»: в Одесі знесли меморіальні дошки російським та радянським діячам. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/1020685-persij-puskin-vpav-vid-vitru-v-odesi-znesli-memorialni-doski-rosijskim-ta-radanskim-diacam/> (дата звернення: 21.10.2025).

23. Коршак Н. В Одесі демонтували пам'ятник Катерині II. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/348338-v-odesi-demontuvali-pamatnik-katerini-ii/> (дата звернення: 21.10.2025).
24. Коршак Н. В Одесі за ніч Росія пошкодила 61 будівлю, з яких 28 – пам'ятки культурної спадщини. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/535669-v-odesi-za-nic-rosia-poskodila-61-budivlu-z-akih-28-pamatki-kulturnoi-spadsini/> (дата звернення: 21.10.2025).
25. Коршак Н., Сисоєв Ю., Васильєв Д. «Руйнування колосальні»: через російську атаку в Одесі пошкоджено Спасо-Преображенський собор. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/534651-rujnuvanna-kolosalni-cerez-rosijsku-ataku-v-odesi-zrujnovano-svato-preobrazenskij-sobor/> (дата звернення: 21.10.2025).
26. Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія). Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_757#Text (дата звернення: 10 жовтня 2025).
27. Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://mcsc.gov.ua/wp-content/uploads/2025/11/naczionalnyj-perelik-elementiv-nks-3.pdf> (дата звернення: 17.07.2025).
28. Одеса – моє місто. Одеса в цифрах. Офіційний сайт міста Одеса. URL: <https://omr.gov.ua/ua/odessa/data/> (дата звернення: 21.10.2023).
29. Одеса в ЮНЕСКО: відповідальність, а не подарунок. Чорноморські новини. URL: <https://chornomorka.com/archive/22406-22407/a-16386.html> (дата звернення: 21.10.2025).
30. Офіційний сайт міста Одеса. URL: <https://omr.gov.ua/> (дата звернення: 21.10.2025).
31. Перейменування топонімів. Офіційний сайт міста Одеса. URL: <https://omr.gov.ua/ua/essential/233591/> (дата звернення: 21.10.2025).

32. Процес перейменування топонімів в Одесі. Що важливо знати. Офіційний сайт міста Одеса. URL: <https://omr.gov.ua/ua/news/232884> (дата звернення: 21.10.2025).
33. Сидоржевський М. Ракетний удар РФ по Одесі: є загиблі і поранені (оновлено). Deutsche Welle. URL: <https://www.dw.com/uk/vijska-rf-vdarili-po-portovij-infrastrukturi-odesi-dvoe-zagiblih-poraneni-onovleno/a-72650894> (дата звернення: 21.10.2025).
34. Стратегія культурного розвитку Одеси 2025–2035. URL: <https://pixelatedrealities.org/wp-content/uploads/2024/09/ods-eu4culture-roadmap.pdf> (дата звернення: 21.10.2025).
35. Топоніміка та пам'ятні об'єкти. Офіційний сайт міста Одеса. URL: <https://omr.gov.ua/ua/odesa/toponimika-ta-pam-yatni-ob-ekti/> (дата звернення: 21.10.2025).
36. Фещенко А. Ракетний удар по Одесі: історія знищених морвокзалу та готелю, які були символами міста. Інформаційне агентство «Главком». URL: <https://glavcom.ua/odesa/news/udar-po-odesi-istorija-znishchenikh-morvokzalu-ta-hotelju-958472.html> (дата звернення: 21.10.2025).
37. Хотин Р. «Маркер русского мира»: що буде з пам'ятником Катерині Другій в Одесі? Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-odesa-pamyatnyk-kateryni-dryhiy-protesty-rosiya/32049484.html> (дата звернення: 21.10.2025).
38. Чекарьова М. В Одесі демонтують пам'ятник Пушкіну: в ОВА повідомили про підписання відповідного рішення. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/840601-v-odesi-demontuut-pamatnik-puskinu-v-ova-povidomili-pro-pidpisanna-vidpovidnogo-risenna/> (дата звернення: 21.10.2025).
39. Шкільний віртуальний музей відкрився в Одесі. Офіційний сайт міста Одеса. URL: <https://omr.gov.ua/ua/news/224595/?print> (дата звернення: 21.10.2025).

40. Шукова О. В Одесі розбили меморіальну дошку брату Пушкіна. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/1075211-v-odesi-rozbili-memorialnu-dosku-bratu-puskina/> (дата звернення: 21.10.2025).
41. Шукова О. В Одесі та області перейменували понад 400 топонімів: які нові назви отримали вулиці, сквери та провулки. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/801921-v-odesi-ta-oblasti-perejmenuvali-ponad-400-toponimiv-aki-novi-nazvi-otrimali-vulici-skveri-ta-provulki/> (дата звернення: 21.10.2025).
42. Шукова О. Пам'ятник Пушкіну в Одесі закрили дерев'яними плитами. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/1151702-pamatnik-puskinu-v-odesi-zakrili-derevanimi-plitami/> (дата звернення: 21.10.2025).
43. Damaged Cultural Sites in Ukraine Verified by UNESCO. UNESCO. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco> (дата звернення: 21.10.2025).
44. «Forbes» включив Одеську оперу до списку найцікавіших пам'яток Східної Європи. УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/society/97847-forbes-vklyuchiv-odesku-operu-do-spisku-naytysikavishih-pamyatok-shidnoji-evropi.html> (дата звернення: 21.10.2025).
45. НЕМО: Ukrainian Heritage Monitoring Lab. URL: <https://www.hemo.in.ua/> (дата звернення: 21.10.2025).
46. Recommendation on the Historic Urban Landscape. UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/document/160163> (дата звернення: 21.10.2025).
47. The Historic Centre of Odesa. UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1703/> (дата звернення: 21.10.2025).
48. The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/en/guidelines/> (дата звернення: 21.10.2025).
49. Vienna Memorandum on “World Heritage and Contemporary Architecture - Managing the Historic Urban Landscape” and Decision 29 COM 5D. UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/en/documents/5965> (дата звернення: 21.10.2025).

50. World Heritage Sites and Museums: A Pact for Sustainable Development. UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/en/activities/941/> (дата звернення: 21.10.2025).
51. Абуватфа Я. Збереження історико-культурного ландшафту Одеси як поліетнічного міста на сучасному етапі // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 78-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2025 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. С. 249-250.
52. Антропологія простору: зб. наук. праць та матер. у 4 т. Т. 1: Культурний ландшафт Києва та околиць / Наук.-дослід. ін-т українознавства МОН України; за наук. ред. М. Гримич. Київ: Дуліби, 2017. 316 с.
53. Бабич О., Довгополова О. Одеський історичний та культурний міф. Одеса, 2023. 38 с.
54. Бабич О. В. Путівник по Одесі. Худож.-оформ. Л. П. Вировець. Харків: Фоліо, 2017. 135 с.
55. Бачинська О. А. Одеські катакомби // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Odeski_katakomby (дата звернення: 21.10.2025).
56. Білоусова Л. Г. Національні товариства в Одесі в XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. 2017. № 2. С. 46-63.
57. Біржова (до 2014 року – Думська) площа. Туристичний портал Одеси. URL: <https://www.tic.in.ua/language/uk/ploschi/birzhova/?lang=uk> (дата звернення: 21.10.2025).
58. Ботанічний сад Одеського національного університету. Туристичний портал Одеси. URL: https://www.tic.in.ua/?page_id=9647&lang=uk (дата звернення: 21.10.2025).

59. Брайченко О. Культурний ландшафт: історія наукового пошуку // Антропологія простору: зб. наук. праць та матер. у 4 т. Т. 1: Культурний ландшафт Києва та околиць / Наук.-дослід. ін-т українознавства МОН України; за наук. ред. М. Гримич. Київ: Дуліби, 2017. С. 95-103.
60. Брами Одеси: каталог / Упоряд. О. М. Луговий; ред. Л. Л. Сауленко. Одеса: ФОП «Фрідман О. С.», 2010. 338 с.
61. Верменич Я. В. Одеса // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Odesa_mst (дата звернення: 21.10.2023).
62. Вечерський В. В. Воронцовський палац в Одесі. Велика українська енциклопедія. URL: [https://vue.gov.ua/Воронцовський палац в Одесі](https://vue.gov.ua/Воронцовський_палац_в_Одесі) (дата звернення: 29.10.2025).
63. Вечерський В. В. Приморський бульвар в Одесі. Велика українська енциклопедія. URL: [https://vue.gov.ua/Приморський бульвар в Одесі](https://vue.gov.ua/Приморський_бульвар_в_Одесі) (дата звернення: 29.10.2025).
64. Вулиця Дерибасівська: історія та цікаві місця. Odessa Future. URL: <https://odessa-future.com.ua/uk/vulyczya-derybasivska-istoriya-ta-czikavimisczya> (дата звернення: 21.10.2025).
65. Діанова Н. Особливості формування населення Одеси (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Чорноморська минувшина. 2019. № 2. С. 50-62.
66. Довгополова О. 600-річчя Одеси та європейський проект України. Historians.in.ua. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-ramyat-vazhki-pitannya/1455-oksana-dovhopolova-600-richchia-odesy-ta-ievropeiskyi-proekt-ukrainy> (дата звернення: 21.10.2025).
67. Дослідницька ініціатива CityFace. URL: <https://cityface.org.ua/> (дата звернення: 21.10.2025).
68. Збереження історичної спадщини: ключові проблеми та перепони на шляху їх виправлення. Асоціація правників України. URL: <https://uba.ua/ukr/news/8261> (дата звернення: 21.10.2025).

69. Звіряка А. Культурний ландшафт у формуванні території м. Києва // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. Вип. 4. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 227-236.
70. Історико-містобудівні дослідження Одеси / В. І. Тимофієнко, В. В. Вечерський, О. М. Сердюк, Т. А. Бобровський; за ред. В. Вечерського; М-во культури і туризму України, Держ. служба з питань нац. культур. спадщини, НДІ пам'яткоохорон. дослідж. Київ: Фенікс, 2008. 157 с.
71. Історична забудова під загрозою: в Одесі пів року не можуть погодити план охорони пам'яток. Центр публічних розслідувань. URL: <https://cpi.org.ua/news/istorichna-zabudova-pid-zagrozoju-v-odesi-piv-roku/> (дата звернення: 21.10.2025).
72. Історія Одеси / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Одеська обласна державна адміністрація, Одеська міська рада; гол. редкол. В. Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. 560 с.
73. Історія Одеського обласного академічного драматичного театру. Одеський обласний академічний драматичний театр. URL: <https://academteatr.od.ua/history> (дата звернення: 21.10.2025).
74. Історія театру. Одеський національний академічний театр опери та балету. URL: <https://operahouse.od.ua/about/history/> (дата звернення: 21.10.2025).
75. Історія. Одеська кіностудія. URL: <https://www.odesafilmstudio.com.ua/uk/about/history> (дата звернення: 21.10.2025).
76. Історія. Одеський літературний музей. URL: <https://museum-literature.odessa.ua/museum/> (дата звернення: 21.10.2025).
77. Коваленко А. Ф. Топоніміка Одещини як маркер деколонізації та колективної пам'яті про російсько-українську війну періоду повномасштабного вторгнення (на матеріалах регіональних медіа) // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. 2025. Вип. 1(214). С. 288-296.

78. Культурний ландшафт як географічний феномен: Матеріали міжнар. наук. конф. (23-25 вересня, 2021). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т., 2021. 140 с.
79. Культурний ландшафт: теорія і практика: збірник наукових праць / Ред. Г. І. Денисик. Вінниця: б.и., 2010. 204 с.
80. Львівська та Одеська національні опери отримали звання Opera Company of the year 2022 at The International Opera Awards. Міністерство культури України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/lvivska-ta-odeska-natsionalni-opery-otrymaly-zvannia-opera-company-of-the-year-2022-at-the-international-opera-awards/> (дата звернення: 21.10.2025).
81. Міжнародний музичний фестиваль Odessa Classics 2021 чекає на гостей. MARIE CLAIRE. URL: <https://marieclaire.ua/life/mezhdunarodnyj-muzykalnyj-festival-odessa-classics-2021-zhdet-gostej/> (дата звернення: 21.10.2025).
82. Міський сад. Туристичний портал Одеси. URL: https://www.tic.in.ua/?page_id=9575&lang=uk (дата звернення: 21.10.2025).
83. Морозова Т. Т. Архітектурно-містобудівні принципи формування комплексів блокованої житлової забудови у міському середовищі (на прикладі міста Одеси). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 191 «Архітектура та містобудування» / Одеська державна академія будівництва та архітектури МОН України. Одеса, 2024. 182 с.
84. Найцікавіші тури по Одесі: маршрути, якими варто пройти кожному. Visit Ukraine Today. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/6366/the-most-interesting-tours-in-odesa-routes-that-everyone-should-take?srsltid=AfmBOooQarBPhWWZD5O-UiZ0J8UHEMoCEr9uNCpvEp2zhZyJmhbbDnJB> (дата звернення: 21.10.2025).
85. НГО «Тисячі дверей». URL: <https://1000doors.org/> (дата звернення: 21.10.2025).
86. Одеса: фотоальбом / Упоряд. та авт. фотозйомка Є. А. Дерлеменко, В. Б. Концевич. Київ: Спалах, 1994. 240 с.

87. Одеса: фотоальбом-путівник / Упор. А. Вознюк, І. Поляков; фото І. Поляков. Одеса: Астропринт: Альфа, 2002. 116 с.
88. Одеський зоопарк. URL: <https://azu.org.ua/zoos/odeskij-zoopark/> (дата звернення: 21.10.2025).
89. Одеський міжнародний кінофестиваль. URL: <https://new.oiff.com.ua/> (дата звернення: 21.10.2025).
90. Одеський міжнародний літературний фестиваль. URL: <http://litfestodessa.com/ua/> (дата звернення: 21.10.2025).
91. Одеський музей західного та східного мистецтва. URL: <https://oweamuseum.odessa.ua> (дата звернення: 21.10.2025).
92. Одеський обласний центр української культури. URL: <https://museum.oosuk.com.ua/> (дата звернення: 21.10.2025).
93. Одеський театр опери та балету. Concert.ua. URL: <https://concert.ua/uk/venue/operahouse-odesa> (дата звернення: 21.10.2025).
94. Одеський фунікулер: історія знаменитої підвісної дороги. Odessa Future. URL: <https://odessa-future.com.ua/uk/odeskyj-funikuler-istoriya-znamenitoyi-pidvisnoyi-dorogy> (дата звернення: 21.10.2025).
95. Палац культури моряків в Одесі. Скай Пост. URL: <https://sky-post.odessa.ua/turizm/palats-kultury-moryakiv-v-odesi/> (дата звернення: 21.10.2025).
96. Печерні будинки. Що ховають у каменоломнях нащадки справжніх творців Одеси. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/02/19/7283894/> (дата звернення: 21.10.2025).
97. Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса-Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін.; наук. ред Г. Касьянов. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 240 с.
98. Приходько З. В., Гедзь А. В. Розвиток Одеського морського порту у контексті формування портово-логістичного центру: суспільно-географічні

- аспекти // Вісник ОНУ. Серія: Географічні та геологічні науки. 2020. Т. 25. Вип. 1 (36). С. 141-156.
99. Пономаренко О. В Одесі повністю огородили пам'ятник Катерині II. Суспільне Одеса. URL: <https://suspilne.media/odesa/311212-v-odesi-povnistu-ogorodili-pamatnik-katerini-ii/> (дата звернення: 21.10.2025).
100. Про місто. Офіційний сайт міста Одеса. URL: <https://omr.gov.ua/ua/odesa/about/> (дата звернення: 21.10.2025).
101. Про Музей сучасного мистецтва Одеси. Музей сучасного мистецтва Одеси. URL: <https://msio.com.ua/about-museum/> (дата звернення: 21.10.2025).
102. Про музей. Одеський національний художній музей. URL: <https://www.ofam.ua/> (дата звернення: 21.10.2025).
103. Рачков Є. Знищення, збереження та переосмислення міської культурної спадщини України під час російсько-української війни // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2022. Вип. 62. С. 12-48.
104. Рачков Є. С. Нематеріальна культурна спадщина України під час війни: проблеми збереження, управління та популяризації // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2024. Вип. 65. С. 228-256.
105. Ревко Н. Пляжі Одеси: від популярних до малолюдних. Віледж Україна. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-guide/260141-plyazhi-odesi-vid-populyarnih-do-malolyudnih> (дата звернення: 21.10.2025).
106. Ринок «Привоз». Туристичний портал Одеси. URL: <https://www.tic.in.ua/language/uk/slavnozvisni-bazary/pryvovz/> (дата звернення: 21.10.2025).
107. Сабатин А. О., Савченко О. В. Одеський морський порт // Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022, оновл. 2023. URL: <https://esu.com.ua/article-75215> (дата звернення: 21.10.2025).

108. Талабан А. Музей морського флоту в Одесі. З'явилися рідкісні фото експонатів. Новини.LIVE. URL: <https://odesa.novyny.live/muzei-morskogo-flota-v-odesse-poiavilis-redkie-foto-eksponatov-26103.html> (дата звернення: 21.10.2025).
109. Тимофієнко В. І. Відродження Одеси. Архітектура повоєнного десятиріччя. Київ: Музична Україна, 2006. 484 с.
110. Тинка Б. Путівник по Одесі / Пер. с пол. Є. Тарнавський; худож.-оформ. О. Гугалова-Мешкова. Харків: Фоліо, 2019. 140 с.
111. Тихомиров Д. Одеський порт: як починалася легенда. Metinvest Media. URL: <https://metinvest.media/ua/page/odesskiy-port--kak-nachinalas-legenda> (дата звернення: 21.10.2025).
112. У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / Заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. Харків: Видавництво Точка, 2021. 564 с.
113. Цікаві факти про Потьомкінські сходи в Одесі. Odessa Future. URL: <https://odessa-future.com.ua/uk/articles/3212-cikavi-fakti-pro-potomkinski-skhodi-v-odesi> (дата звернення: 21.10.2025).
114. Чепелев М., Луговий О. та ін. Довідник зі збереження культурної спадщини Одеси. URL: https://omr.gov.ua/Files/2024/KULTURA/Strategy/dovidnyk_spadchshyny_20240831.pdf (дата звернення: 21.10.2025).
115. Bodenhamer D. J., Corrigan J., Harris T. M. The Spatial Humanities: GIS and the Future of Humanities Scholarship. Bloomington: Indiana University Press. 2010. 222 pp.
116. Cultural Landscapes 101. National Park Service. URL: <https://www.nps.gov/articles/cultural-landscapes-101.htm> (дата звернення: 21.10.2025).
117. Demangeon A., Febvre L. Le Rhin; problèmes d'histoire et d'économie. Revised edition. Paris: A. Colin, 1935. 304 p.

118. Dmytryk N., Urenev V. Industrial Architecture of Odessa from the Context of Renovation of Industrial Objects // *Advances in Civil and Architectural Engineering*. 2021. Vol. 11. No. 20. PP. 25-38.
119. European Landscape Character Areas – Typologies, Cartography and Indicators for the Assessment of Sustainable Landscapes / Ed. by D. M. Wascher. Alterra Report No. 1254. 2005. 150 pp.
120. Gailing L. Leibenath M. The Difficulty to Define ‘Landscape’ or ‘Cultural Landscape’ in a Generally Accepted Way // *Raumforschung und Raumordnung | Spatial Research and Planning*. 2012. Vol. 70. Iss. 2. PP. 95-106.
121. Geddes A., Gregory I. N. *Toward Spatial Humanities: Historical GIS and Spatial History*. Bloomington: Indiana University Press, 2014. 272 pp.
122. Harvey D. *Between Space and Time: Reflections on the Geographical Imagination* // *Annals of the Association of American Geographers*. 1990. Vol. 80. Iss. 3. PP. 418–34.
123. Jelen J., Šantrůčková M., Komárek M. Typology of Historical Cultural Landscapes Based on Their Cultural Elements // *Geografie*. 2021. Vol. 126. PP. 243-261.
124. Koegst L., Kühne O., Edler D. *Multisensory Landscapes: Theories and Methods*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 2023. 300 pp.
125. Kühne O. *Landscape Theories: A Brief Introduction*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 2019. 182 pp.
126. Mitchell N., Rössler M., Tricaud P.-M. *World Heritage Cultural Landscapes. A Handbook for Conservation and Management*. UNESCO, 2009. 135 pp.
127. Naveh Z. *Ecosystem and Landscapes – A Critical Comparative Appraisal* // *Journal of Landscape Ecology*. 2010. Vol. 3. No. 1. PP. 64-81.
128. Nora P. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire* // *Representations*. 1989. No. 26. PP. 7-24.
129. Odesa Inscribed on UNESCO’s World Heritage List in the Face of Threats of Destruction. UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/en/news/2518> (дата звернення: 21.10.2025).

130. Odessa Baiconies: каталог / Рук. авт. кол. О. М. Луговой; вст. ст. А. В. Дорошенко; пер. з англ. І. Хвиля, Grinshpan Lyudmila; фото А. Фрідман. Одеса: ФЛП «А. С. Фрідман», 2012. XII, 249 с.
131. Odessa New Monuments, Memorial Plaques and Buildings: альбом / Авт. текст. О. Губарь; фото І. А. Череватенко. Одеса: ОПТИМУМ, 2004. 136 с.
132. Palang H., Printsman A., Gyuró É. K. et al. The Forgotten Rural Landscapes of Central and Eastern Europe // Landscape Ecol. 2006. Vol. 21. PP. 347-357.
133. Richardson T. Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine. Toronto: University of Toronto Press, 2008. 280 pp.
134. Schlögel K. Im Raume lesen wir die Zeit: über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik. München: Carl Hanser, 2003. 568 S.
135. Soja E. W. Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory. London: Verso, 1989. 228 pp.
136. The Nature of Cultural Heritage, and the Culture of Natural Heritage // Ed. by D. Lowenthal, K. Olwig. London; New York: Routledge. 100 pp.
137. The New Dimensions of the European Landscape / Ed. by R. H. Jongman. Dordrecht: Springer, 2004. 258 pp.
138. Walz U., Ueberfuhr F., Schauer P., Halke E. Historische Kulturlandschaften Sachsens // Schriftenreihe. 2012. Heft 33. 128 S.

РЕЗЮМЕ

до дипломної роботи магістра на тему:

«Збереження та переосмислення історико-культурного ландшафту Одеси під час російсько-української війни (2014–2024 рр.)»

студентки історичного факультету

Абуватфи Ясмін Самі

Одеса – одне з найбільших міст України, у якому поєднуються промисловий, науковий та культурний потенціали. Історико-культурний ландшафт Одеси є важливим елементом національної ідентичності та культурної спадщини України. Упродовж 2014–2024 рр., в умовах соціально-політичних трансформацій, процесів декомунізації та дерусифікації, питання збереження й переосмислення культурного простору міста набуло особливої актуальності. Одеса, як багатонаціональне місто, стала простором зіткнення різних пам'яткових практик, ідеологічних наративів і урбаністичних трансформацій. Сучасні виклики, спричинені повномасштабною російською військовою агресією проти України, ще більше актуалізували потребу переосмислення спадщини, перегляду символічного змісту міського простору та формування нової культурної парадигми.

Мета дослідження – проаналізувати основні напрями та перспективи збереження й переосмислення історико-культурного ландшафту Одеси на сучасному етапі (2014–2024 рр.). Наукова новизна полягає у комплексному аналізі різних аспектів історико-культурного ландшафту міста в контексті російсько-української війни.

Ключові слова: історико-культурний ландшафт, культурна спадщина, російсько-українська війна, Одеса, Україна.

SUMMARY

to the master's thesis entitled:

“Preservation and Rethinking of Odesa's Historical and Cultural Landscape during the Russo-Ukrainian War (2014–2024)”

by Abuvatfa Yasmin,

Student of the School of History

Odesa is one of the largest cities in Ukraine, combining industrial, scientific, and cultural potential. The historical and cultural landscape of Odesa constitutes an important element of national identity and Ukraine's cultural heritage. During 2014–2024, amid sociopolitical transformations and the processes of decommunization and derussification, the issue of preserving and reinterpreting the city's cultural space became particularly salient. Odesa, as a multinational city, has become a space where diverse memory practices, ideological narratives, and urban transformations intersect. Contemporary challenges resulting from Russia's full-scale military aggression against Ukraine have further intensified the need to reinterpret heritage, reassess the symbolic content of urban space, and shape a new cultural paradigm.

The purpose of the study is to analyze the main directions and prospects for preserving and rethinking the historical and cultural landscape of Odesa at the current stage (2014–2024). The scholarly novelty lies in a comprehensive analysis of various aspects of the city's historical and cultural landscape in the context of the Russo–Ukrainian war.

Keywords: historical and cultural landscape, cultural heritage, Russo-Ukrainian war, Odesa, Ukraine.